

Verkeer, ruimte en instituties

De verkeersproblematiek kan in essentie alleen maar worden opgelost door activiteiten als werken en wonen effectiever over de beschikbare ruimte te verdelen. Als voorbeelden van een inefficiënte verdeling van de ruimte kunnen vele binnensteden gelden die — ten koste van de woonfunctie — zijn volgebouwd met kantoren. Een deel van die kantoren is uit het oogpunt van representatie in het stadscentrum gevestigd, maar draagt niet bij tot de „centrumfunctie” van de binnenstad. Wel worden er o.a. doordat overdag veel parkeerruimte in beslag wordt genomen door de werknemers en veel spitsverkeer wordt uitgelokt, veel problemen voor de overheid gecreëerd.

Het hierboven (zeer beknopt) geschetste probleem is in *ESB* al diverse malen uitvoeriger behandeld, met name door Klaassen 1). Als een nuttige bijdrage om de samenhang tussen verkeer en de verdeling van activiteiten over de ruimte te institutionaliseren wees Klaassen een viertal jaren geleden op de mogelijkheid om een verkeersfonds in te stellen: „een vorm van uitgavenfinanciering via een speciaal daarvoor aangewezen rekening”.

Wilde zo'n fonds goed kunnen functioneren, dan moest volgens Klaassen aan een aantal voorwaarden worden voldaan. In de eerste plaats zou de voeding van het fonds moeten bestaan uit heffingen, te betalen door de vervoersconsument, die afhingen van de mate van congestie („road-pricing”). De technische mogelijkheden om zo'n heffing langs elektronische weg via plaatsing van meters in auto's te innen, verkeren echter, als we afgaan op mededelingen van minister Westerterp, nog steeds in een experimenteel stadium.

Een andere belangrijke voorwaarde waaraan zou moeten worden voldaan, is dat er duidelijk criteria zijn voor de besteding van de gelden die in het fonds terechtkomen.

De gedachte aan een verkeersfonds is sinds het regeerakkoord-Steenkamp (de grondslag voor het kabinet-Biesheuvel) waarin de vorming van een verkeersfonds werd aangekondigd wat op de achtergrond geraakt, totdat onlangs in een rapport van het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven weer positieve geluiden waren te vernemen over de mogelijkheden van fondsvorming 2).

Het is interessant om na te gaan hoe het inmiddels staat met de condities die Klaassen stelde. Ideale oplossingen voor „road-pricing” zijn nog niet in aantocht, maar op het gebied van „second-best”-oplossingen zijn er wel aardige

ontwikkelingen op gang gekomen, met name in de Parijse agglomeratie. De bedrijven die in Parijs zijn gevestigd, moeten een heffing betalen die afhangt van de loonsom die zij hun werknemers betalen en de ligging van het bedrijf. Deze heffing komt ten goede aan een agglomeratievervoersautoriteit, ook aan te duiden als „fonds”, die de heffing t.b.v. verkeer en vervoer kan besteden. Doet zo'n heffing op het eerste gezicht nogal globaal aan, via criteria ook door Klaassen ontwikkeld, zoals de bezoekers/werkers verhouding van de bedrijven, zou naar verfijning kunnen worden gestreefd. Het voordeel van zo'n heffing is dat de bedrijven langs deze weg kunnen worden geconfronteerd met een deel van de maatschappelijke kosten die zij veroorzaken door de keuze van vestigingsplaats.

Hoewel ook objectieve criteria voor de uit een fonds te financieren investeringen allerminst eenvoudig zijn te vinden, zijn er op het gebied van de kosten-batenanalyse toch vorderingen gemaakt die een belofte inhouden. In Engeland is deze techniek bijv. toegepast bij de beslissingen of onrendabele spoorlijnen konden worden vervangen door goedkopere busverbindingen 3). Hoewel ook hier alle problemen nog niet zijn opgelost is toch duidelijk dat de kosten-batenanalyse meer succes belooft op te leveren bij het evalueren van concrete projecten dan bij de waardering van gehele vervoerssystemen.

Of men voor- of tegenstander is van fondsvorming hangt overigens niet alleen af van de wijze waarop men recente ontwikkelingen als hier geschetst taxeert. Bij de instelling van een fonds spelen onvermijdelijk bestuurskundige elementen een rol van niet te onderschatten betekenis. Het waarde-oordeel dat men heeft over het beleid van de huidige instituties die zich met verkeer en ruimtelijke ordening bezighouden gaat dan ook snel meewegen. Met andere woorden, de vraag in hoeverre men via de instelling van een fonds een beter (of slechter) beleid verwacht, speelt ook een rol.

W.D. Franckena

1) L. H. Klaassen, Een verkeersfonds als instrument van een ruimtelijke ordeningspolitiek, *ESB*, 24 januari 1973.

2) *Personevervoer, beïnvloeden, besturen, betalen*, Den Haag, 1977.

3) Zie hiervoor Pryke en Dodgson, *The rail problem*, Londen, 1975, blz. 185 e.v.

Inhoud

<i>Drs. W. D. Franckena:</i> Verkeer, ruimte en instituties	797
Column Realiteitszin, door <i>Dr. J. Bartels</i>	799
<i>Prof. Dr. P. Nijkamp:</i> Regionaal beleid	800
<i>A. Stermerding en H. Verbeek:</i> De financiële verslaggeving van Nederhorst (1965-1974)	805
Vacatures	808
<i>Dr. B. A. de Wilde:</i> Enkele alternatieve mogelijkheden met betrekking tot de organisatie der overheidsaanschaffingen	811
Ingezonden Rijken van Olst en Box-Jenkins: een antwoord volgens Dostojewski, door <i>Drs. E. J. Bomhoff</i> , met naschrift: De apologie van B.J. door E.J.B.: „L'apprenti sorcier”, door <i>Prof. Dr. H. Rijken van Olst</i>	815
Maatschappijspiegel De arbeidsplaatsenovereenkomst in spiegel en in beeld, door <i>Dr. W. van Voorden</i>	818
Mededelingen	820
Boekennieuws	820

Uitgezonderd over abortus schrijft ESB over alles, wat de politieke discussie beheerst.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Adjunct-redacteur-secretaris:
L. van der Geest.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016: kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementprijs: f. 130,— per kalenderjaar
(incl. 4% BTW): studenten f. 88,40
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolingsingel 93,
Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische
Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,—
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:
Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Realiteitszin

Naar ik meen zijn er niet veel lichtpunten te vinden in de moeilijke economische positie waarin ons land verkeert. Toch zou ik het een positief punt willen noemen, dat er althans een grote mate van eenstemmigheid heerst over de oorzaken van onze structurele depressie. Het centrale vraagstuk — zo zeg ik de Commissie van Economische Deskundigen na — waarvoor wij op dit ogenblik staan, is dat van de werkloosheid. Zelfs een column zou onvolledig zijn, als daar niet terstond aan werd toegevoegd de te sterke inflatie, die nog altijd ons deel is. Die inflatie wordt gevoerd door de sterke stijging van de collectieve lasten en in dit hele proces speelt het indexeringsmechanisme een belangrijke rol. Heel deze ontwikkeling en het gevoerde prijsbeleid, de positie van de gulden en de concurrentie met het buitenland waren factoren, die aanleiding waren tot de in Nederland zo voelbare rendementsdaling van het bedrijfsleven.

Om aan de griezelige ontwikkeling van de werkgelegenheidssituatie in ons land een keer ten goede te geven zijn een aantal zaken van primair belang. Ik noem: verbetering van het rendement in het bedrijfsleven, verhoging van de investeringen en versterking van de concurrentiepositie en dus doorbreking van de inflatiespiraal. Daar ligt een taak voor overheid en sociale partners samen.

Adam Smith schreef zijn *Inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations* als een kritiek tegen het mercantilisme en een pleidooi voor een zo groot mogelijke economische vrijheid. Hij verweet de overheid een te grote inmenging in het economisch leven en dat achtte hij nutteloos en zelfs schadelijk. Zijn visie is niet meer van deze tijd. In onze economische orde heeft de overheid wel degelijk een taak.

Zeer recent is in Italië in boekvorm verschenen een uitgebreid interview met Guido Carli, dat getiteld is *Interview over het Italiaanse kapita-*

lisme. Carli, die lange jaren gouverneur van de Italiaanse centrale bank is geweest, is op dit ogenblik president van het Italiaanse werkgeversverbond. In dat interview wordt Carli op zeker moment het verwijt gemaakt als zou hij nog een aanhanger zijn van de klassieke economie in de zin van Smith. Zijn reactie is scherp. Nooit — zo stelt hij — ben ik het eens geweest met de theorieën, die leren dat een markteconomie zonder enig ingrijpen tot een natuurlijk evenwicht leidt. Ook de markteconomie vereist planning. Maar deze planning, deze interventie van de overheid, deze aanwezigheid van de staat in het economisch leven moet wel berusten op een coherent systeem. En in dit coherent systeem moet het particulier initiatief zich nuttig kunnen ontplooien.

De Amerikaanse Conference Board heeft dit jaar een onderzoek over staatsinterventie in het economisch leven, dat tien jaar geleden voor het eerst werd gehouden, herhaald. In tweeërlei opzicht komt deze studie, die zich over 33 landen uitstrekte, tot gelijksoortige conclusies als hierboven uit de mond van Carli werden opgetekend. Vrijwel algemeen aanvaardt men inmenging van de overheid in de economie. Vele voorbeelden van overheidsingrijpen worden genoemd; ik telde er zo'n kleine twintig. Maar ook wijzen zeer velen van de ondervraagden erop — en dat is anders dan tien jaar geleden — dat langzamerhand dit overheidsingrijpen een punt heeft bereikt waar het de burger vaak meer stoort dan beschermt.

Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. Het is een heel duidelijke zaak, dat de Nederlandse overheid een belangrijke taak heeft

bij de sanering van onze zieke economie. Eerder op deze pagina gaf ik al heel globaal aan welke medicijnen voor dit genezingsproces nodig zijn. Ik zal dat niet herhalen. Wat ik wel herhaal zijn Carli's wijze woorden: „De overheid onthoude zich van elke maatregel, welke het de particuliere onderneming onmogelijk maakt zich te ontplooien”.

Het al geciteerde rapport van The Conference Board eindigt met het weergeven van twee Duitse meningen:

„A German panelist, who believes that the downtrend of profits 'has reduced industry's propensity to invest for a long time to come', contends that 'it is necessary to strengthen the earning power of companies on a lasting basis, to safeguard their planning by a stable policy, and to restore industry's confidence in the nation's economic and social policy'.

And another German business leader expresses the crux of the relationship between economic freedom and the public interest in these words: 'In the face of all endeavors by the authorities to influence economic and social development, it is first of all important to convince political leaders that the scope for free action by enterprises must remain large enough to make it possible for them to steadily improve production and productivity. Only then can the standard of living continue to increase in real terms — an aim all parties in my country are striving for”.

Bij de oplossing van de economische problemen waarmee wij in ons land zijn geconfronteerd, lijkt op dit ogenblik een aansporing tot een realistische benadering niet overbodig. Dat betekent niet in de laatste plaats het onderkennen van de cruciale betekenis, die in ons economisch stelsel de ondernemingen hebben voor het bereiken van werkgelegenheid en welvaart.

Regionaal beleid

PROF. DR. P. NIJKAMP*

Het naoorlogse regionale beleid in Nederland draagt reeds jarenlang de sporen van een macro-economisch getinte ruimtelijke ordening. Na de reeks nota's inzake industrialisatie en ruimtelijke ordening die vanaf de jaren vijftig met regelmatige tussenpozen zijn gepubliceerd, is onlangs van regeringswege een nieuw document naar voren gebracht, namelijk de Nota inzake het regionale sociaal-economische beleid 1977 t/m 1980. Samen met de „ruimtelijke ordenaars” hebben de economen zich weer in de strijd geworpen om een bijdrage te leveren aan een evenwichtige en integrale regionale ontwikkeling in Nederland. In dit artikel zal een poging worden ondernomen om een aantal beleidsvoornemens uit bovengenoemde nota te belichten. Na de presentatie van enkele algemene regionaal-economische gedachtingen, zal aandacht worden geschonken aan regionale discrepanties die een belangrijk aanknopingspunt voor het beleid vormen. In het licht hiervan zal daarna een (bescheiden) evaluatie van het voorgenomen regionale sociaal-economische beleid worden gegeven.

Regionaal beleid: veel wensen versus smalle marges

Kernelementen van het begrip „regionaal beleid” zijn: regionale (normatieve) doelstellingen, geschikte (overheids)-instrumenten, ruimtelijke (de)centralisatie en interregionale interdependenties.

Regionale *doelstellingen* zijn een resultante van een maatschappelijk en politiek afwegingsproces en bevatten veelal onderling conflicterende elementen. De reikwijdte van het *instrumentarium* om de doelstellingen te bereiken wordt mede bepaald door politieke overwegingen en de financiële speelruimte, waarbij het resultaat van een instrument geraamd kan worden door middel van de (marginale) effectiviteit 1). Het regionale beleid kan daarbij voortdurend een frictie vertonen tussen *decentralisatie* (met het oog op slagvaardigheid) en *centralisatie* (met het oog op coördinatie). De aanwezigheid van *ruimtelijke interdependenties* (veroorzaakt door „spill-over”-effecten in een open ruimtelijk systeem) vereist in dit opzicht een geïntegreerd ruimtelijk beleid. (Men denke in dit verband aan de beleidsmislukkingen ten aanzien van het probleemgebied de Mezzogiorno in Zuid-Italië, waarvan de positieve multiplier-werkingen terecht kwamen in Noord-Italië).

Het voorgaande duidt aan dat, afgezien nog van exogene randvoorwaarden, het realiseren van een breed scala van geïntegreerde regionale doelstellingen meestal slechts binnen nauw begrensde marges mogelijk is. Een meer op „management” gestoelde beleidsstructuur, waarin via een flexibele delegatie effectief kan worden bestuurd, lijkt hierbij zeer wenselijk.

Het bereiken van een reeks desiderata per regio vereist een grote hoeveelheid gedetailleerde *informatie*, niet alleen over trends uit het verleden, maar ook over toekomstige regionale ontwikkelingen; vgl. het WERON (Werkproces Ruimtelijke Ontwikkeling Nederland).

Zonder adequate informatie over de regionale investeringsontwikkeling, de regionale arbeidsmarkt, de regionale produktiviteitsstijging, de regionale inkomensontwikkeling, de regionale inkomensverdeling en de regionale migratie- en pendelstromen dreigt elk beleidsvoornemen een „schot in het duister” te worden, zonder kans op realisatie van doelstellingen of op een efficiënt gebruik van instrumenten (afgezien nog van exogene verstoringen). De creatie van *regionale databan-*

ken, die gecoördineerd relevante informatie verzamelen (en ook mogen doorgeven!) is welhaast een noodzakelijke voorwaarde voor het welslagen van het regionale beleid. Hierbij zullen uniforme standaardindelingen en gedetailleerde basisstatistiek van onschatbare betekenis zijn.

Het opstellen van nationale middellange-termijnprognoses moge reeds een problematische zaak zijn, het regionaal uitsplitsen van dergelijke prognoses is in het algemeen nog veel moeilijker (men zie voor een illustratie de ESSOR-studie *Een prognose van economische ontwikkelingen in het Rijnmondgebied tot 1980, 1977*). Regionaal-economische modellen zijn vooralsnog zeer onvolwassen. Vaak zullen gevoeligheidsanalyses en soms zelfs simulatie-exercities nodig zijn om de robuustheid van bepaalde prognoses te toetsen.

Beleid voeren impliceert het nemen van beslissingen ten aanzien van een onzekere toekomst. Wetenschappelijk onderzoek kan in veel gevallen helpen om meer licht te laten schijnen in de complexe materie waarvoor het (regionaal) beleid zich ziet gesteld, al dient er onmiddellijk aan toegevoegd te worden dat naar de mening van beleidsvoerders in sommige gevallen wetenschappelijk onderzoek alleen maar méér onzekerheid schept. Dit laatste impliceert uiteraard dat men aan het wetenschappelijk onderzoek geen sacrale betekenis moet toekennen, alhoewel de kritische functie van de wetenschap wel inhoudt dat de beleidsvoerder van zekerheden die niet terecht zijn, wordt „bevrijd”. Elk onderzoek zal de begrenzingen en de mogelijkheden van de analyse moeten aangeven.

De vele fricties die in de onderzoekpraktijk van de beleidsarena optreden, illustreren maar al te duidelijk dat een goede scheiding van verantwoordelijkheden in dit opzicht bijzonder moeilijk is. Een dergelijke afbakening van verantwoordelijkheden is veelal moeilijker te maken naarmate men dichter bij de uitvoering van het beleid zit. Dit is bijvoorbeeld in sterke mate het geval bij stedelijk en regionaal onderzoek, waar de afstand ten opzichte van de beleidspraxis vaak gering is 2).

* De auteur is hoogleraar regionale economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1) E.S. Kirschen, *Economic policy in our time*, North-Holland Publ. Co., Amsterdam, 1964.

2) Zie ook P.A. de Ruiter, „Zwemmende” onderzoekers, *ESB*, 23 maart jl., blz. 267.

Tot op zekere hoogte zal deze spanning niet op te lossen zijn: een onderzoeker zal zich een bepaalde onderzoekhouding eigen moeten maken in het spanningsveld tussen politieke loyaliteit enerzijds en kritische distantie c.q. steriele technocratie anderzijds.

Ten slotte is het in het licht van het bovenstaande wel begrijpelijk, maar desalniettemin jammer dat een *evaluatie* ex post van het gevoerde beleid en van het daaraan ten grondslag liggende onderzoek zo zelden wordt uitgevoerd 3).

Regionaal beleid: „efficiency” versus „equity”

In elk regionaal beleid treedt veelvuldig de welhaast traditionele spanning op tussen de twee economische paradigma's „efficiency” en „equity”. De neo-klassieke denkwereld richt zich vooral op een efficiënte allocatie van schaarse hulpbronnen en goederen, terwijl er relatief weinig aandacht is voor een billijke verdeling over personen of groepen. Het vraagstuk van de „trade-off” tussen doelmatigheid en billijkheid is dan ook een van de moeilijkste uit de neo-klassieke visie op economische politiek 4) 5).

Het is opmerkelijk dat de aanleiding voor het voeren van een regionaal beleid veelal niet zozeer gelegen is in een *minder efficiënt gebruik* van regionale hulpbronnen, als wel in het feit dat sommige regio's structureel in een ongunstige positie verkeren ten opzichte van andere regio's. Deze positie kan onder meer zijn gekenmerkt door sociaal-economische ongelijkheden (bijv. de inkomensverdeling), maar evenzeer door andere sociaal-economische indicatoren zoals voorzieningenniveaus (bijv. onderwijsfaciliteiten) of regionale toegankelijkheid (bijv. verkeersinfrastructuur).

In de *neo-klassieke* gedachtegang over regionale ontwikkeling wordt verondersteld dat door een reductie in transportkosten en/of afstandsfricties (bijv. door verbetering van de verkeersinfrastructuur) de produktiefactoren (en goederen) voldoende mobiel zullen worden om de regio's te bereiken waar zij het meest efficiënt zijn. Daardoor zal er tevens een tendens zijn tot een interregionale nivellering van factorprijzen en goederenprijzen 6). Ruimtelijke specialisatie zou hier dus leiden tot „efficiency” én „equity”. Voor zover de „equity” niet wordt bereikt, kunnen beleidsinstrumenten (bijv. investeringssubsidies en infrastructuurpolitiek) worden gebruikt om al te grote interregionale discrepanties te vermijden.

De kritiek op dit denkmodel, die van verschillende zijden werd geuit, had onder meer betrekking op de verwaarlozing van „natuurlijke” voor- en nadelen van een regio (bereikbaarheid, natuurlijke hulpbronnen enz), de verwaarlozing van machtsfactoren en institutionele „bottlenecks”, de overschatting van de mobiliteit van personen en de spreidingseffecten van economische groei (men denke aan „backwash”-effecten 7), 8).

De groeipooltheorie is een tijdlang een nieuw concept geweest om het dilemma groei versus verdeling in het regionaal beleid op te lossen. Deze theorie die een „mix” is van een „export-base”-theorie en een sectortheorie heeft door haar eenzijdige nadruk op urbaan-industriële groei echter de verdelingsrelaties ten opzichte van het achterland helaas maar al te vaak verwaarloosd. Indringende kritiek bleef dan ook niet uit 9), 10), 11), onder meer op de verwaarlozing van ruimtelijke verdelingseffecten (bijv. centrum-periferie-relaties) en op de organisatie en de inhoud van de regionaal-economische politiek.

Terecht merkt overigens Stilwell 12) op dat de aanwezigheid van regionale ongelijkheden als zodanig nog geen regionaal beleid rechtvaardigt. Pas na de *politieke* beslissing dat de regionale verdeling van de welvaart onbillijk is, kan een aanleiding worden gevonden voor een actiever regionaal beleid, waarbij een dergelijk beleid zich eerst dient af te vragen of het marktmechanisme niet zelf al een trend vertoont naar meer billijkheid en of de voorgestelde beleidsingrepen effectief

tief zullen zijn en vallen binnen het competentiekader van de overheid.

Meer doorzichtigheid in het regionaal-economische beleid zou verschaft kunnen worden wanneer een profiel-analyse gebruikt zou worden. Een regionaal profiel weerspiegelt de waarden van een hele reeks relevante sociaal-economische variabelen per regio 13). Een politicus zou dan op basis hiervan een gewenst of „satisficing” profiel moeten specificeren dat zijn kwantitatieve voorkeuren ten aanzien van de regio in kwestie weerspiegelt. De mate van discrepantie tussen het werkelijke profiel en het gewenste profiel zou dan kunnen worden gebruikt als een maat voor de intensiteit van het te voeren regionaal beleid (voor een toepassing van deze gedachte op industrialisatie-politiek zij verwezen naar Nijkamp en Rietveld 14). Het voordeel van een dergelijke profielaanpak is dat een breed scala van belangrijke sociaal-economische indicatoren in de beschouwing kan worden betrokken op basis van geuite voorkeuren ten aanzien van „trade-offs”, zonder dat een direct beroep op het gebruik van het prijsmechanisme nodig is (men zie voor een toepassing op het Maasvlakte-probleem Van Delft en Nijkamp 15) en op milieuvraagstukken Nijkamp 16).

Het is een vraag van groot belang of het regionaal beleid kan volstaan met het geven van een aantal indirecte „incentives” (zoals subsidies en verbetering van de infrastructuur) ten einde de „efficiency” en „equity” van een regio te verzoeken. Recentelijk is er door Stuart Holland 17) op gewezen dat een indirecte interventie door de overheid weinig effectief meer is. Hij wijt dit aan de opkomst van de *meso-economische* sector (leidende ondernemingen in een bedrijfstak of multinationale ondernemingen). De kleinere bedrijven zijn daardoor niet in staat om een eigen prijs- en lokatiepolitiek te volgen, maar zullen hun gedrag baseren op het gedrag van de meso-sector.

Deze meso-sector heeft door zijn ruimtelijk verspreide locaties zoveel kracht en macht, dat ze weinig gevoelig is voor indirecte stimulansen. Door het vaak uniforme interregionale loonniveau binnen hetzelfde land is er weinig reden om een vestiging in een achtergebleven regio te overwegen. Vaak zal

3) Voor een goede aanzet daartoe zie: J.G. Lambooy en J.H. Huizinga, Het nieuwe westen des lands, *Intermediair*, jaargang 13, nr. 12, 1977, blz. 1-17.

4) M.C. McGuire en H.A. Garn, The integration of equity and efficiency criteria in public project selection, *Economic Journal*, vol. 79, december 1969, blz. 882-893.

5) K. Mera, Trade-off between aggregate efficiency and interregional equity: a static analysis, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 81, 1967, blz. 658-674.

6) H.W. Richardson, *Regional growth theory*, MacMillan Londen, 1973.

7) A.O. Hirschman, *The strategy of economic development*, Yale University Press, New Haven, 1958.

8) G. Myrdal, *Economic theory and underdeveloped regions*, Duckworth, Londen, 1957.

9) J. Friedman, *The evolution of doctrine in regional development and planning*, Interdisciplinair Instituut für Raumwirtschaft, Wenen, 1976 (mimeo).

10) M.J. Mosely, *Growth centres in spatial planning*, Pergamon, Londen, 1974.

11) W. Stöhr en F. Tödtling, *Spatial equity: some anti-theses to current regional development doctrine*, Interdisciplinair Instituut für Raumwirtschaft, Wenen, 1976 (mimeo).

12) F.J.B. Stilwell, *Regional economic policy*, MacMillan, Londen, 1972.

13) J.H.P. Paelinck and P. Nijkamp, *Operational theory and method in regional economics*, Saxon House, Farnborough, 1976.

14) P. Nijkamp en P. Rietveld, *Impact analyses, spatial externalities and policy choices*, Paper First Canadian Regional Science Association Meeting, Halifax, 1977 (Research Memorandum no. 65, Economische faculteit V.U.).

15) A. van Delft en P. Nijkamp, *Multi-criteria analysis and regional decision-making*, Martinus Nijhoff, Leiden, 1977.

16) P. Nijkamp, *Theory and application of environmental economics*, North-Holland Publ. Co., Amsterdam, 1977.

17) S.K. Holland, *The regional problem*, MacMillan, Londen, 1976. S.K. Holland, Meso-economics, multinational capital and regional inequality, *Economy and Society in the EEC: Spatial Perspectives* (R. Lee and P.E. Ogden, eds.), Saxon House, Farnborough, 1976, blz. 38-62.

het meer winstgevend zijn om een deel van de productie over te brengen naar ontwikkelingslanden (met besparingen op de loonkosten). Voor zover men al geneigd is om in een achtergebleven regio in het eigen land te investeren, zal men toch daarbinnen weer een vestigingsplaats kiezen met het grootste groeipotentieel (waar het dus eigenlijk het minst nodig is). Volgens Stuart Holland kunnen dan directe „incentives” via centrale planning veel effectiever zijn.

Er zij hierbij aangetekend dat in deze visie op de meso-structuur verschillende elementen zitten die kunnen verklaren waarom de regionaal-economische werkelijkheid vaak weerbarstiger is dan het de beleidsvoerders lief is. De aandacht voor de ruimtelijk-organisatorische aspecten van „multi-regionals” is zeker terecht (18). Anderzijds dient men wel te beseffen dat deze „multi-regionals” vaak helemaal niet zo geweldig mobiel zijn; de vestigingsplaats is in hoge mate afhankelijk van het type productie en de daarvoor benodigde soort arbeid, van de communicatiestructuur ten opzichte van dienstverlenende instanties, van de concentratievoordelen van grootschalige productie-eenheden, van fysieke of historisch-gegroei omstandigheden enz. De Nederlandse ervaringen met het spreidingsbeleid voor de PTT en het CBS hebben ons geleerd dat directe „incentives” niet zonder meer een sociaal optimum garanderen. Hoogstens is in de uitvoerende fase van de productie de mobiliteit wat groter, maar dan dient eraan toegevoegd te worden dat hiervan in het algemeen alleen sprake is in een tijdperk van economische expansie. De aandacht voor de meso-structuur en de daarmee samenhangende starheid in het regionaal beleid is dus zeker belangrijk, al betekent deze analyse inhoudelijk nauwelijks een vooruitgang ten opzichte van de traditionele oligopolieën „leader-follower”-theorieën van Chamberlin, Robinson en Von Stackelberg.

Regionaal beleid: gelijkheid versus ongelijkheid

De vraag of een zekere mate van regionale ongelijkheid een (indirecte of directe) beleidsinterventie rechtvaardigt, dient met de nodige voorzichtigheid te worden beantwoord, aangezien ongelijkheidsmaatstaven uitermate gevoelig zijn voor de ruimtelijke schaal waarop ze gemeten worden.

Verschillen in conclusies spruiten soms mede voort uit verschillen in regionale indeling (bijv. interregionale ongelijkheden versus intraregionale ongelijkheden). Tevens is het van belang te letten op de gehanteerde variabelen (ongelijkheden in inkomensverdeling hoeven beslist niet parallel te lopen met ongelijkheden in werkgelegenheid, voorzieningenniveaus of milieukapitaal).

Zo komen Stöhr en Tödtling (19) na een vergelijking van inter- en intraregionale inkomensongelijkheden in verschillende landen (Brazilië, Spanje, Italië, Frankrijk, Oostenrijk en Japan) tot de conclusie dat in veel landen, ondanks een variëteit van regionaal-economische maatregelen, geen sprake is van een convergentie van regionale inkomens. In het bijzonder lijkt een politiek van geconcentreerde regionale ontwikkeling (zoals de groeipool-politiek) gekoppeld aan een eenzijdige industriepolitiek te leiden tot een stijging in intraregionale en personele inkomensongelijkheden. Landen met een gemiddeld lager inkomen lijken evenwel eerder aan te koersen op meer regionale inkomensgelijkheid. Het slot van de conclusies van deze auteurs is dat regionale groeipolitiek niet in staat schijnt te zijn om bestaande ongelijkheden significant te beïnvloeden. Voor zover het echter/wél het geval is, lijkt een daling van de interregionale inkomensongelijkheid gepaard te gaan met een stijging van de intraregionale en personele ongelijkheid.

Ten aanzien van de Nederlandse situatie zij opgemerkt dat volgens berekeningen van Pen en Tinbergen (20) een aanzienlijke inkomensegalisatie is opgetreden: deze zou sinds 1938 ongeveer gehalveerd zijn. Deze conclusie is gebaseerd op een vergelijkende analyse van een hele reeks kengetallen over per-

sonele inkomensongelijkheid. Deze resultaten zouden de hypothetische conclusies van Stöhr en Tödtling ten dele kunnen weerspreken, maar uit de door Pen en Tinbergen uitgevoerde studie kunnen geen rechtstreekse conclusies worden getrokken aangaande de inter- en intraregionale ongelijkheden.

Uit een andere studie (21) bleek dat er in Nederland een sterke correlatie bestaat tussen het regionale inkomensniveau en de regionale inkomensongelijkheid (gemeten via de Gini-coëfficiënt of de Theil-coëfficiënt). Gemeten op COROP-niveau blijken de „rijkere” regio's in het algemeen te tenderen naar een hoge inkomensongelijkheid, terwijl de meer agrarisch-georiënteerde gebieden met lagere inkomens veelal een lage inkomensongelijkheid bezitten. Deze resultaten lijken niet in tegenspraak te zijn met de hypothetische conclusies van Stöhr en Tödtling. Anderzijds hoeft er niet noodzakelijkerwijs een discrepantie te bestaan met de resultaten van Pen en Tinbergen, aangezien in hun analyse geen aandacht is besteed aan de ruimtelijke verdeling van personele inkomens. Het laat zich namelijk zeer wel indenken dat door een ruimtelijke mobiliteit de ruimtelijke (bijv. intraregionale) ongelijkheid niet is afgenomen, ook al is er wel een nivellering opgetreden in de personele inkomens. Aanknopingspunten voor deze veronderstelling zijn ook te vinden in studies van Lambooy (22), Pahl (23) en Vipond (24).

Regionaal beleid: werkgelegenheid versus ruimtelijke ordening.

In de *Nota inzake het regionale sociaal-economische beleid 1977 t/m 1980* wordt een poging ondernomen tot een geïntegreerd regionaal beleid. Rekening houdend met de relaties tussen het regionale sociaal-economische beleid, het selectieve groeibeleid, het verstedelijkingsbeleid, het milieubeleid en het energiebeleid, worden een aantal uitgangspunten en voor-nemens ten aanzien van het regionale beleid geformuleerd.

Volgens deze nota behoren werkgelegenheid, bevolking en inkomen in een redelijk evenwicht met elkaar te verkeren, zowel op *intra-* als op *interregionale* schaal. Het beleid dient gericht te zijn op het bereiken van een evenwicht hiertussen. Daarom dienen de regionale werkloosheidsverschillen te verminderen, de regionaal-economische structuren verbeterd te worden en dient het vestigingsklimaat meer in het vizier te worden gehouden.

In de nota wordt dan ook de zoektocht op veel meer gebieden gericht dan op de traditionele probleemgebieden zoals het Noorden, Twente en Limburg. Op basis van allerlei wensen ten aanzien van ruimtelijke ordening en werkgelegenheid wordt een nogal gedetailleerd en ruimtelijk gedifferentieerd pakket van beleidsinstrumenten (bijv. investeringspremies en toeslagen) voorgesteld.

Op deze wijze hoopt men het ruimtelijk spreidingspatroon in de hand te houden. Het *spreidingsbeleid* als zodanig ondergaat inmiddels ook enige wijziging. De eerste fase van de overplaatsing van (semi-)rijksdiensten, zoals de PTT, zal

18) O. McDonald, Multinationals, spatial inequalities, and workers control, *Alternative Frameworks for Analysis*, (D.B. Massey and P.W.J. Batey, eds.), Pion, Londen, 1977.

19) Zie voetnoot 11.

20) J. Pen en J. Tinbergen, Hoeveel Bedraagt de Inkomensegalisatie sinds 1938?, *ESB*, jaargang 61, nr. 3070, 1976, blz. 880-884.

21) C.P.A. Bartels en P. Nijkamp, An empirical welfare approach to regional income distributions, *Socio-Economic Planning Sciences*, vol. 10, 1976, blz. 117-128.

22) J.G. Lambooy, *Bedrijvigheid en het grootstedelijk produktiemilieue*, Paper Congres Nederlandstalige Afdeling Regional Science Association, Rotterdam, 1977.

23) R. Pahl, Poverty and the urban system, *Spatial policy of the British economy* (M. Chisholm and G. Manners, eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 1971, blz. 126-146.

24) J. Vipond, City-size and unemployment, *Urban Studies*, vol. 11, 1974, blz. 39-47

normaal uitgevoerd worden, maar in de tweede fase zal de nadruk minder op verhuizing komen te liggen, maar wel op de vestiging van nieuwe diensten (of diensten die toch moeten verhuizen) in de perifere provincies. Door deze meer flexibele spreidingsoperatie zouden jaarlijks ongeveer duizend arbeidsplaatsen kunnen worden overgeheveld vanuit de Randstad naar de perifere gebieden.

De nieuwe nota sluit aan bij de *Verstedelijkingsnota* waarin een beperkt aantal groeisteden en een flink aantal groeikernen worden aangewezen. Deze plaatsen zullen moeten zorgen voor een redelijk geïntegreerde woon-werkbalans. Vandaar dat de regering via een reeks financiële prikkels ondernemers wil aanmoedigen om het ruimtelijk beleid tot een succes te maken. De voorgestelde middelen zijn onder meer: een verplaatsingsregeling, een steunregeling nieuwe bedrijven, een investeringspremieregeling alsmede de veel besproken Wet Investeringsrekening (WIR). Het doel daarvan is de algemene stimulering van investeringen en een bijsturing naar gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de werkgelegenheid en de ruimtelijke ordening. Naast algemene en bijzondere regionale toelagen zijn er nog speciale toelagen voor groeikernen. Naast dit discriminatoir beleid staat op het programma een nauwere coöperatie tussen overheidsinstanties en bedrijfsleven via planningovereenkomsten en regelmatige rapportages. Daardoor zou een betere integratie van het regionale beleid gerealiseerd kunnen worden (zoals onder meer wordt voorgestaan bij het *Integrale Structuurplan voor het Noorden* en de *Perspectievennota Zuid-Limburg*).

Als geheel kan dus worden geconstateerd dat de nota inzake het regionale sociaal-economische beleid een heldhaftige poging doet om de wensen ten aanzien van de werkgelegenheid en ten aanzien van de ruimtelijke ordening in elkaar te schuiven. In de volgende paragraaf zal deze poging nader worden gezien.

Regionaal beleid: wensen versus mogelijkheden.

Bovengenoemde nota over het regionaal beleid in Nederland is een zinvolle poging om een integratie te bereiken ten aanzien van verschillende andere *beleidsfacetten*, met name ten aanzien van ruimtelijke ordening en milieu. Via onder meer de toepassing van de WIR hoopt men een selectief beleid gestalte te kunnen geven. Ook *institutionele* aspecten (zoals de organisatie van de besluitvorming en de coöperatie met het bedrijfsleven) krijgen aandacht in de nota. Deze beleidsnota concentreert zich vooral op het terugdringen van de werkloosheid en op een evenwichtiger ruimtelijke spreiding van de werkgelegenheid.

Desalniettemin blijven verschillende vragen onbeantwoord en het is wellicht zinvol om op basis van de voorgaande paragrafen een aantal kanttekeningen bij de nota te plaatsen.

In de nota wordt het westen des lands terecht als een belangrijk *brandpunt* van economische ontwikkeling beschouwd. De vraag rijst nu of het zinvol is om in een tijdperk van economische recessie het beleidsaccent toch bijna volledig op perifere gebieden (met minder gunstige lokatievoordelen) te leggen. Zou niet tevens een sterkere stimulering moeten plaatsvinden van de economie in het westen des lands (mede in verband met de gunstige infrastructuur en de sterke agglomeratievoordelen aldaar)? Te denken valt in dit verband ook aan de plannen tot creatie van een Noordzee-eiland.

Het vraagstuk dat hier op de achtergrond meespeelt is het hierboven besproken dilemma tussen „efficiency” en „equity”. De nota probeert eigenlijk beide elementen te verzeenlijken, maar geeft niet operationeel aan tot op welke hoogte men concessies wil doen zówel ten aanzien van doelmatigheid als ten aanzien van billijkheid. De nota spreekt wel van het wegnemen van onevenwichtigheden, maar zonder kwantitatieve vulling blijft dit problematisch. Het gedifferentieerde stelsel van beleidsmaatregelen biedt in elk geval de mogelijkheid om ten aanzien van de werkgelegenheid een zeker evenwicht tussen „equity” en „efficiency” te bereiken. Wel is

het regionale beleid zozeer toegesneden op de werkgelegenheidsproblematiek, dat een bredere evaluatie van regionale ongelijkheden nauwelijks meer ter sprake komt. In dit opzicht is het jammer dat deze nota blijft steken in het aandragen van allerhande vaak macro-getinte informatie, zonder dat een integrale en gedegen analyse van de regionaal-economische structuur en de ontwikkelingen daarin plaatsvindt.

Met name de *ruimtelijke concentratietendensen* en de ontwikkeling hiervan zouden een bredere uiteenzetting verdienen. Na de fase van grootschalige ruimtelijke agglomeratievorming (25) zijn er veel symptomen dat de negatieve aspecten van al te grote ruimtelijke concentraties de positieve aspecten gaan overtreffen. Dientengevolge nemen we zowel in de Verenigde Staten als in West-Europa gedurende de afgelopen jaren een toenemende uitstroom uit urbane gebieden naar suburbane en intermediaire gebieden waar. Het is echter de vraag of deze uitstroom uit stedelijke agglomeraties naar buiten (bijv. West-Brabant en de Utrechtse Heuvelrug) een evenwichtiger spreiding van bevolking en welvaart op nationaal niveau betekent. Het is immers plausibel dat deze uitstroom alleen maar een voortzetting is van het urbanisatie- en suburbanisatieproces vanuit de Randstad. Het is duidelijk dat dergelijke ruimtelijke ontwikkelingen en de bestuurbaarheid daarvan van immens belang zijn voor het regionaal beleid.

Overigens is in het algemeen het *ruimtelijk* element in de nota over het regionaal beleid weinig gedifferentieerd geanalyseerd. Naast een beschouwing over nationale ontwikkelingen wordt op vrij globale wijze een schets van de (vier) landsdelen en de provincies gegeven, waarna verschillende subgebieden iets nader worden belicht. De samenhang met de economische structuur naar inkomensniveaus, investeringsgedrag en produktiviteitsontwikkeling wordt echter summier behandeld. Men kan zich nu de vraag stellen of de informatie vervat in het Regionaal Arbeidsmarktmodel en het Regionaal Economisch Model van het Centraal Planbureau wel voldoende is uitgebuit. In elk geval kan men zich afvragen of de beleidskeuzen die in de onderhavige nota zijn gemaakt ten aanzien van de investeringspremies op lokaal niveau voldoende zijn gerechtvaardigd op grond van de informatie die in de nota wordt aangedragen. Uiteraard valt een en ander niet de opstellers van de nota te verwijten, want evenzeer moet worden bedacht dat de ruimtelijke dataverzameling en het gebruik van deze data voor analysedoeleinden onvoldoende tot hun recht komen in Nederland.

De lokale en regionale *investeringsstimulansen* zijn zeer gedetailleerd opgenomen in de nota over het regionaal beleid, zodanig zelfs dat van verschillende kanten reeds geklaagd wordt dat men door de bomen van de premies het bos van het investeringsbeleid niet meer ziet. Belangrijker is echter nog de vraag hoe in een concreet geval de werkgelegenheidsaspecten op regionaal niveau moeten worden afgewogen tegen de facetten zoals milieu, energie, ruimtelijke ordening en de Derde Wereld. De opmerking in de nota dat geen van de in 1976 in het kader van de Wet Selectieve Investeringsregeling ingediende en afgehandelde vergunningsaanvragen is geweigerd, doet vermoeden dat de werkgelegenheid toch wel een hoge prioriteit heeft gekregen. Hoe dient echter in de toekomst het in het milieubeleid gehanteerde „stand still”-principe geconcretiseerd te worden in economisch zwakke gebieden? Zonder duidelijke afwegingscriteria is er een groot gevaar voor willekeur óf concurrentie tussen provincies of gebieden. Zo blijken ook in de praktijk de verschillende regionale ontwikkelingsmaatschappijen elkaar af en toe onderling te beconcurreren wat betreft het doorgeven van informatie over en het aanbieden van vestigingsplaatsfaciliteiten.

Ten aanzien van het facet „milieu” zij hieraan toegevoegd dat er in toenemende mate behoefte bestaat aan een goede milieu-kartering, aan het opstellen van milieu-effectrapportage-

25) R. Lee, *Regional relations and economic structure in the EEC, Alternative Frameworks for Analysis* (D.B. Massey and P.W.J. Batey, eds.), Pion, Londen, 1977, blz. 19-35.

ges (naar analogie van de Amerikaanse „environmental impact statements”) alsmede aan de constructie van geïntegreerde economisch-ecologische modellen op regionale schaal (men zie hiervoor tevens Nijkamp en Opschoor 26).

Wat betreft het facet „ruimtelijke ordening” dient te worden opgemerkt dat de wens tot afremming van de groei van de *mobilititeit* (een uitgangspunt in de *Oriëntingsnota*, de *Verstedelijkingsnota* en het *Structuurschema verkeer en vervoer*) gemakkelijk in conflict kan komen met de wens tot een evenwichtige ontwikkeling van de perifere gebieden.

Een uitgebreide analyse van regionale effecten van *landschapsbeheer en stadsrenovatie* ware in dit verband eveneens wenselijk geweest: de regio is per slot van rekening de „werkplaats” van het facettenbeleid.

Ten aanzien van de *regionale infrastructuur* zij opgemerkt dat bereikbaarheid nu eenmaal een noodzakelijke voorwaarde is voor een goed ontwikkelingspotentieel. Ten aanzien van het noorden des lands zou dit, afgezien nog van een goede weg-infrastructuur, kunnen betekenen dat ook de (nog aan te leggen) spoorlijn Amsterdam-Lelystad wordt doorgetrokken naar het noorden, zodat deze lijn op langere termijn gebruikt kan worden als een ruimtelijk speerpunt om de uitstralingseffecten van de Randstad te transformeren naar het noorden. Op deze wijze zouden zowel de intermediaire als de perifere gebieden kunnen profiteren van een evenwichtiger ruimtelijke ontwikkeling 27).

Ten aanzien van de *perifere gebieden* wordt het spreidingsbeleid van (semi-)rijksdiensten enigszins teruggeschroefd. De directe „incentives” via het overplaatsen van bestaande diensten blijken zoveel weerstand te hebben opgeroepen dat nu een iets genuanceerder aanpak wordt voorgesteld. Bij de nadruk op overplaatsing van nieuwe diensten kan men zich wel de vraag stellen *welke* deze diensten zijn en of er een meerjarenplanning voor de creatie van nieuwe diensten bestaat. De door Stuart Holland voorgestane centrale besturing van ruimtelijke ontwikkelingen via *directe* middelen blijkt dus in de praktijk te botsen op de lokatievoorkeuren van gezinshuishoudingen die toch zich het recht willen voorbehouden om zelfstandig een lokatiekeus te maken. In het algemeen kan worden opgemerkt dat bijzonder weinig aandacht is besteed aan woon- en lokatievoorkeuren van gezinnen. De taakstellingen ten aanzien van werkgelegenheid die voor verschillende landsdelen zijn gespecificeerd betrekken nauwelijks het woonklimaat (inclusief bereikbaarheid; men denke aan Emmen) in de overweging. Meer aandacht voor dit vraagstuk zal in de toekomst bij een implementatie van het beleid beslist nodig zijn 28).

Overigens is er ook ten aanzien van het investerings- en vestigingsbeleid van ondernemers sprake van een schrijnend tekort aan inzicht. De vraag *waarom* en *waar* zal worden geïnvesteerd blijkt nauwelijks te beantwoorden in de literatuur over lokatiebeslissingen. Wel blijkt dat ondernemers in toenemende mate eerder letten op allerlei non-monetaire en kwalitatieve vestigingsplaatsfactoren (zoals institutionele elementen, vestigingsplaats- en woonmilieu-kwaliteiten enz). Sterker nog, het blijkt dat in veel gevallen niet de objectieve aanwezigheid van deze factoren, maar de subjectieve perceptie hiervan de doorslag geven bij investeringsbeslissingen en vestigingsplaatskeuzen 29). De nadruk op het premie-instrument in de nota over het regionaal beleid miskent enigszins de kwalitatieve determinanten van het vaak grillige ondernemersgedrag.

Bovendien is het niet duidelijk of het de bedoeling van het uitgebreide premie-instrumentarium in het kader van de WIR is om investeringen uit te lokken die anders achterwege waren gebleven (bijv. door gebrek aan rendement hierop) of om de investeringen die toch wel gedaan worden *ruimtelijk* bij te sturen. In het eerste geval is de kans groot dat men een aantal structureel zwakke activiteiten gaat subsidiëren in perifere gebieden die door gebrek aan schaal- en agglomeratievoordelen weinig ontwikkelingspotentieel hebben. Voorzomen dient te worden dat door een korte-termijnoplossing

het lange-termijnprobleem wordt verergerd. Een blijvende premiëring van onrendabele activiteiten zal een economische vernieuwing en herstructurering eerder in de weg staan.

Overigens kan men zich ook afvragen of het regionaal beleid, dat zich voorlopig blijkbaar uitkristalliseert als een *werkgelegenheidsbeleid*, niet een bredere plaats zou moeten inruimen voor *loonsubsidies*, te verstrekken aan nieuw te creëren arbeidsplaatsen voor een middellange periode in daartoe aangewezen gebieden. Een voordeel van deze maatregel zou in elk geval zijn dat de onzekerheid over de winst-werk-relatie meer op de achtergrond zou komen en dat de discussie zich meer zou toespitsen op de premie-werk-relatie. Uiteraard zitten aan deze maatregel ook haken en ogen (met name in EG-verband), maar meer aandacht hiervoor lijkt nu zeker zinvol.

Nu moeten de stimulansen voor het behoud van arbeidsplaatsen in toenemende mate gegeven worden door de *regionale ontwikkelingsmaatschappijen* (alsmede door de NEM). Door de indirecte overheidsparticipatie in particuliere bedrijven via de regionale ontwikkelingsmaatschappijen is het gevaar van een ruimtelijke prijs- en concurrentievervalsing reëel aanwezig. Op korte termijn moge dit een middel zijn om de werkgelegenheid veilig te stellen, maar op lange termijn betekent een dergelijke vervalsing eveneens een ondergraving van gezondere bedrijven in dezelfde sector. Op deze wijze zou een bron voor een structurele lange-termijnmalaise wegens gebrek aan innovatiestimulansen kunnen worden gevormd (vgl. ook de Engelse situatie). In het verlengde van de periode van *sluipende inflatie* lijkt nu tevens een periode van *sluipende participatie* (c.q. socialisatie) voor de deur te staan. Het zal zaak zijn deze ontwikkeling nauwlettend te beheersen en meer aandacht te schenken aan alternatieve lange-termijn-beleidsmaatregelen om de werkgelegenheid veilig te stellen 30).

Een hiermee verband houdend vraagstuk is dat van de *bestuurlijke organisatie* op alle hiërarchische niveaus 31). Coördinatie, evaluatie en slagvaardigheid zijn een aantal begrippen die in het pakket van overheidstaken niet bij voorbaat elkaar ondersteunen. Toch zal de organisatie van de besluitvorming effectief dienen te zijn, wil althans het bedrijfsmanagement zijn vertrouwen houden in het overheidsmanagement en daar via de creatie van arbeidsplaatsen effectief op inspelen. Eén van de grootste uitdagingen op bestuurlijk ruimtelijk niveau voor de komende periode lijkt me een *organisatie van de besluitvorming voor het structureren en facettenbeleid* waarin *rechtszekerheid* en *slagvaardigheid* hand in hand gaan. Elke rechtsonzekerheid en elke bureaucratie betekent een uitholling van het structuur- en facettenbeleid. In dit opzicht is een reden tot groot optimisme vooralsnog niet aanwezig.

Voorlopig zij volstaan met de conclusie dat de *Nota inzake het regionale sociaal-economische beleid 1977 t/m 1980* een kapstok verschaft voor een ruimtelijk uitgekristalliseerd beleid. Er dient echter voor gewaakt te worden dat niet de vele onzekerheden en fricties ten aanzien van informatie en besluitvorming een blokkering betekenen voor een geïntegreerd ruimtelijk structuur- en facettenbeleid.

P. Nijkamp

26) P. Nijkamp en J.B. Opschoor, *Naar een geïntegreerd milieumodel*, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam, 1977 (mimeo).

27) F. Kutsch Lojenga en P. Nijkamp, *De plaats van de IJssel-Vechtdelta in het na-oorlogse ruimtelijke beleid*, *Almanak IJsselakademie Kampen*, 1977 (te verschijnen).

28) H. Gordijn en H. Heida, *Regionale woonvoorkeuren*, Planologisch Studiecentrum TNO, Delft, 1977.

29) G.J. Bakker, *Vestigingsplaatsfactoren in de dienstensector*, Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit, Groningen, 1975.

30) P. Nijkamp en N. Vogelaar, *Verlegenheid rond werkgelegenheid*, De Vuurbaak, Groningen, 1977.

31) N.A. de Boer, *Stagnerende ruimtelijke ordening*, *ESB*, 1976, blz. 1148-1152; nr. 3081, blz. 1168-1172; nr. 3082, blz. 1201-1206; nr. 3083, blz. 1222-1226.

De financiële verslaggeving van Nederhorst (1965-1974)

A. STEMERDING
H. VERBEEK*

De jaarrekeningen van Nederhorst vóór 1971 vallen op door beknoptheid en nietszeggendheid. De jaarverslagen vanaf 1971 voldoen in het algemeen aan de eisen van de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen (WJO). Toch kan duidelijk worden gesteld dat niet voldaan is aan art. 309 van de Wet, die vereist dat een getrouw beeld gegeven wordt van het vermogen en resultaat van de onderneming. Wij concluderen dan ook dat de WJO in gebreke blijft. Gezien de jaarverslagen van Nederhorst vinden wij het een bittere noodzaak dat de WJO op de helling gaat en aangescherpt wordt.

De balanspost Onderhanden werk van Nederhorst lijkt onbetrouwbaar, gezien de forse claims die opdrachtgevers van Nederhorst indienden, alsmede claims die Nederhorst zelf indiende tegen opdrachtgevers. De vorming van en onttrekking aan de post Voorziening herstructureringskosten is onbegrijpelijk; wij kunnen ons dan ook niet aan de indruk onttrekken dat in de jaren 1972, 1973 en 1974 op zeer vreemde wijze met deze post is omgesprongen. Met name zetten wij vraagtekens achter het resultaat over 1973. Gegevens over de afschrijvingspolitiek ontbreken; vreemde herwaarderingen geschieden (terreinen in 1973). Een specifieke toelichting op de gevolgen van valutawijzigingen ontbreekt. Of en hoe men met inflatie rekening houdt, is onduidelijk. De accountant heeft onzes inziens Nederhorst wel erg veel speelruimte gelaten om — binnen de WJO — de problemen te camoufleren. Een andere positie van de accountant (bijv. een publiekrechtelijke status) is onzes inziens wenselijk.

1. Inleiding

De Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen, en in samenhang daarmee de gewenste kwaliteit van de jaarrekening, is de laatste jaren onderwerp van veel discussie. Met dit artikel willen wij een bijdrage tot deze discussie leveren in de vorm van een gedetailleerde analyse van de financiële verslaggeving van de Verenigde Bedrijven Nederhorst, een concern dat als gevolg van financiële moeilijkheden geliquideerd zal worden.

Nederhorst was in 1974 Nederlands grootste bouwconcern, met een omzet van f. 1,3 mrd. en ruim 16.000 werkers (waaronder 7.000 in het buitenland). De enorme groei van Nederhorst was vooral te danken aan overnames van andere bedrijven, en in veel mindere mate door groei van het eigen bedrijf. In 1965 was Nederhorst met een omzet van f. 144 mln. vijfde op de ranglijst van Nederlandse bouwbedrijven. In 1970 was ze tweede met een omzet van f. 533 mln. In 1974 was Nederhorst de grootste onder de bouwbedrijven, de omzet was toen f. 1.343 mln. De groei van Nederhorst is dan ook typerend voor het tijdperk van de fusiegolf in de jaren zestig en begin van de jaren zeventig.

Het merendeel van deze overnames werd gefinancierd door middel van aandelenruil. Daarnaast is kenmerkend voor het tijdperk van de fusiegolf dat veel snel-groeiende bedrijven in zeer sterke mate vreemd vermogen aantrokken, waardoor onder bepaalde voorwaarden de rentabiliteit van het eigen vermogen sterk kan stijgen. Dit wordt wel de hefboomwerking genoemd: indien de kosten van vreemd vermogen lager zijn dan de rentabiliteit van het totale vermogen, dan stijgt daardoor de rentabiliteit van het eigen vermogen. Verderop zullen we zien dat Nederhorst deze financieringspolitiek in extreme mate doorvoerde.

Nederhorst is bovendien een voorbeeld van een snelle groeier die zich aan dit expansiestreven vertild heeft. In mei 1975 stond het concern aan de rand van faillissement, en kon

slechts door staatshulp van honderden miljoenen guldens enige tijd op de been worden gehouden. In Nederland is Nederhorst het eerste naoorlogse voorbeeld van een groot concern dat na financiële moeilijkheden geliquideerd werd. Onder druk van het Ministerie van Economische Zaken werd in november 1975 besloten dat de bouwdivisie overgenomen wordt door een holdingmaatschappij van OGEM en de staat, waarbij OGEM het beheer voert en een optie heeft op het grootste deel van de staatsaandelen. Na deze beslissing gingen de holding VBN (Verenigde Bedrijven Nederhorst, de moedermaatschappij van alle Nederhorst-werkmaatschappijen) en de staaldivisie in surséance van betaling. In de loop van 1976 gingen veel Nederhorst-bedrijven over in andere handen en werden in geringere omvang voortgezet. Enkele andere bedrijven werden gesloten. In totaal hebben hierbij ten minste 1.500 mensen hun werk verloren. De holding VBN en overblijvende werkmaatschappijen zullen eind 1977 worden geliquideerd¹⁾. Tevens zal dan een liquidatie-jaarrekening over 1975 worden gepubliceerd.

In dit artikel gaan we nader in op de relatie van de financiële verslaggeving van Nederhorst met het snelle groeiproces en de aftakeling erna. De cijfers die men leest in financiële verslagen zoals een jaarrekening en een emissieprospectus zijn geen „harde cijfers”²⁾, maar deze cijfers zijn een produkt van vele beslissingen, namelijk beslissingen over waarderingsregels,

* De auteurs zijn studenten aan de Economische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.

1) Voor een uitgebreide beschrijving van de ondergang van Nederhorst en de afwikkeling daarvan, zie: A. Stemerding en H. Verbeek, De Nederhorst Affaire, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 1e jaargang no. 1, april 1977.

2) De kreet „harde cijfers” is op zich zelf eerder misleidend dan verhelderend. Wij bedoelen ermee: cijfers met een ondubbelzinnige, intersubjectieve betekenis.

boekingsmethoden en methoden van balanspresentatie. De cijfers die het resultaat zijn van al deze beslissingen geven te zamen een beeld van de onderneming. Bovendien kunnen uit deze cijfers kengetallen worden berekend, waarmee men pretendeert een beeld te geven van onder meer de vermogensverhoudingen, de liquiditeit en de rentabiliteit. Het is alleszins mogelijk dat de ondernemingsleiding probeert om haar expansiestreven te ondersteunen door de financiële verslaggeving. Dit kan bijvoorbeeld door boekings- en balanspresentatiemethoden te kiezen die leiden tot een hoge rentabiliteit, groei van de winst per aandeel, een hoge koers/winst-verhouding en dergelijke. Bovendien is het mogelijk dat de ondernemingsleiding tracht om moeilijkheden te verbergen voor de buitenwereld, zoals een dalende rentabiliteit of een verslechterende liquiditeitspositie.

In de volgende paragraaf worden de jaarverslagen van 1965 tot en met 1974 geanalyseerd. In 1965 publiceerde Nederhorst voor het eerst een geconsolideerde jaarrekening (i. v. m. beursintroductie van de aandelen Nederhorst); het jaarverslag over 1974 is het laatste dat tot nog toe verschenen is. De posten worden afzonderlijk behandeld, eerst de posten van de geconsolideerde balans en dan die van de geconsolideerde verlies- en winstrekening. Waar nodig wordt verwezen naar de desbetreffende gegevens van de holding. De nadruk ligt op de jaarverslagen na 1970, wanneer de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen (WJO) is ingevoerd. Bij elke post wordt getoetst of voldaan is aan de WJO. Deze paragraaf wordt besloten met een evaluatie van de jaarverslagen van Nederhorst en, als uitvloeisel daarvan, van de waarde van de WJO. In aansluiting hierop plaatsen we enige vraagtekens achter de goedkeurende verklaringen van de accountant van Nederhorst; alle jaarrekeningen zijn door accountantskantoor Moret en Limperg gecontroleerd en goed bevonden. De laatste paragraaf bevat tot slot een kritische bespreking van een aantal kengetallen, die een beeld geven van de vermogensverhoudingen, de liquiditeit en de rentabiliteit.

2. De actiefzijde van de balans

Duurzame produktiemiddelen

De waarderingsgrondslag is van 1965 t/m 1967 „kostprijs met in het algemeen ruime afschrijving”, in 1968 en later wordt de zinsnede: „historische kostprijs (in guldens) vermindert met de bedrijfseconomische afschrijvingen, die in het algemeen ruim genoemd kunnen worden”. Vanaf 1971 wordt de in de WJO voorgeschreven indeling toegepast. Van 1969 t/m 1974 wordt vermeld dat enige terreinen van overgenomen ondernemingen „op voorzichtige wijze” werden opgewaardeerd. Alleen in 1973 wordt de waarde van de opwaardering vermeld en, alhoewel zeer onduidelijk, de gevolgen van de opwaardering voor het resultaat.

Commentaar. Op de balans worden uitsluitend de boekwaarden vermeld. Men voldoet hiermee aan de wet, maar voor een beter inzicht zou men vermelding van hoofdsom en afschrijvingen kunnen wensen³⁾. De afschrijvingspolitiek van Nederhorst is hoogst onduidelijk: hoe interpreteert men ruime bedrijfseconomische afschrijvingen? Bekend is wel dat men in het buitenland gebruikte produktiemiddelen zo snel mogelijk afschreef als de directie dat mogelijk achtte. Uitsluitend in 1973 wordt de geldelijke omvang van de opwaardering van terreinen vermeld. Onnaspeurbaar is of en zo ja, in welke mate, Nederhorst rekening hield met de gevolgen van inflatie. Artikel 316 WJO lijkt correct toegepast.

Immateriële activa

Deze post verschijnt eerst in 1971 op de balans en wordt gespecificeerd als licentierechten en aanloopkosten voor

nieuwe projecten en procédés, en is als zodanig in overeenstemming met artikel 317 WJO.

Deelnemingen op de balans en niet-geconsolideerde deelnemingen op de geconsolideerde balans

Met ingang van 1968 worden de meer-dan-50% deelnemingen geconsolideerd (voor 1968 werden ook de 50%-deelnemingen geconsolideerd); de minder dan 50% deelnemingen verschijnen op de balans onder de post „Deelnemingen”. Belangen van derden worden apart vermeld op de passiefzijde van de geconsolideerde balans.

Tot 1968 worden kapitaalmutaties gegeven, waarderingsmaatstaven daarentegen niet. Met ingang van 1968 worden naast kapitaalmutaties ook waarderingsgrondslagen gemeld: kostprijs of lagere intrinsieke waarde. Van 1966 t/m 1968 worden van overgenomen, verliesgevende ondernemingen wel de activa en passiva, maar niet de resultaten in de consolidatie betrokken. De argumenten waren resp.: dat men de ondernemingen pas in de loop van het jaar had overgenomen en dat Nederhorst in dat jaar geen invloed meer kon uitoefenen op de overgenomen ondernemingen (Pletterij, Spoorijzer, Havenwerken). In 1968 werden de dividenden van de verworven dochters HBT en Rotewa echter wél verwerkt. In 1969 worden wel de verliezen en winsten van overgenomen ondernemingen in de consolidatie betrokken; als bij overnemingen de kostprijs hoger is dan de intrinsieke waarde is het verschil (de goodwill) ten laste van de reserves gebracht. Een uitzondering vormt het overgenomen „Muys en De Winter”: „een deel” van het verschil is ten laste van de reserves gegaan, het resterende deel is als goodwill geactiveerd, waarop jaarlijks wordt afgeschreven. Het argument is dat de verkrijgingsprijs in belangrijke mate medebepaald is door de rentabiliteitswaarde. In 1970 luidt de waarderingsregel: zichtbare intrinsieke waarde voor 50%-of-meer-deelnemingen, kostprijs of lagere intrinsieke waarde vermeerderd met over 1970 te ontvangen dividenden voor minder-dan-50%-deelnemingen. Bij de overname van één deelneming is waarderingswinst ontstaan, die voor een belangrijk deel is aangewend voor de volledige afschrijving van de goodwill van Muys en De Winter. Door het sinds 1970 gevolgde systeem is het eigen vermogen van de vennootschappelijke balans gelijk aan dat van de geconsolideerde balans. Een post reserves bij dochtermaatschappijen is daarmee zichtbaar geworden. Met ingang van 1971 worden geconsolideerde en niet-geconsolideerde deelnemingen gewaardeerd tegen intrinsieke waarde. Bij de overname echter van De Vries Robbé (100% dochter) wordt een afwijking gemeld van de gebruikelijke gedragslijn: het verschil tussen zichtbare intrinsieke waarde en verkrijgingsprijs (de negatieve goodwill) is niet aan het vermogen toegevoegd i. v. m. herstructureringsverliezen. Gevolgen van gewijzigde valutaverhoudingen op duurzame activa van geconsolideerde deelnemingen en de belangrijkste minderheidsdeelnemingen worden direct verwerkt en dus niet zichtbaar getoond.

Commentaar. De berichtgeving over de jaren 1965 t/m 1967 kan zeer summier worden genoemd wegens het ontbreken van waarderingsmaatstaven. Vreemd is dat in 1966, 1967 en 1968 van overgenomen ondernemingen wel de activa en passiva, maar niet de verliezen en winsten worden meegenomen. Het in 1967 gebruikte argument lijkt ons niet sterk: de twee betreffende overnames gebeurden in het eerste halfjaar van 1967, zodat redelijkerwijs toch wel de helft van de resultaten meegenomen had moeten worden. Ook in 1968 zien we een vreemd verschijnsel: hier worden niet de verliezen van een overgenomen bedrijf meegenomen, maar wel de ontvangen dividenden van in 1968 verworven dochters. In 1969

3) Sanders, Burgert en Groeneveld, *De Jaarrekening nieuwe stijl*, 1975, blz. 136.

wordt plotseling (met voor ons moeilijk te volgen argumentatie) een post goodwill geopenbaard. Verder zien we regelmatig onduidelijke zinsneden als „reserveringen zijn waar nodig aangebracht”, „in het algemeen”, „een belangrijk deel” e.d. Zeer belangrijk is de in 1972 gevormde post Voorziening herstructureringskosten. Deze wordt gevormd bij de overname van De Vries Robbé. Niet vermeld is hoe groot deze gevormde voorziening is. Bij de post Voorzieningen zullen we hier nader op ingaan. De relevante artikelen 318 tot en met 321 van de WJO zijn onzes inziens correct toegepast.

Onderhanden werk

Deze post wordt gesplitst getoond in onderhanden werk, gefactureerde termijnen (voor 1968 sprak men van ontvangen termijnen), geïnvesteerd in bouwcombinaties en voorraden. In de jaren 1965 t/m 1968 wordt gemeld dat de onderhanden werken tegen kostprijs zijn opgenomen, er wordt volledig rekening gehouden met te verwachten verliezen. Vanaf 1968 worden ook de projecten in studie tegen kostprijs in onderhanden werken opgenomen. Van 1969 t/m 1974 wordt gemeld dat de onderhanden werken „in het algemeen” tegen kostprijs zijn opgenomen, rekening wordt gehouden met te verwachten verliezen. Met ingang van 1969 wordt van meerjarige projecten de kostprijs „op voorzichtige wijze” verhoogd met een winstopslag voor het per 31 december van het betreffende boekjaar gereedgekomen gedeelte. In 1974 wordt een meer uitgebreide toelichting gegeven op de onderhanden werken. Deze worden in het algemeen tegen kostprijs opgenomen, verminderd met te verwachten verliezen. Bij de schatting van deze verliezen is „op voorzichtige wijze” rekening gehouden met verwachte opbrengsten van meerwerk en claims. Naast de voorziening voor verwachte verliezen die aanmerkelijk wordt genoemd, is onder de post voorzieningen nog een extra voorziening getroffen van f. 6 mln. Onderhanden werk wordt dan gesplitst getoond in opdrachten voor derden en voor eigen rekening.

Commentaar. Ook hier komen we weer onduidelijke bevoordingen tegen. Hoe moeten we bijvoorbeeld de kostprijs en voorzichtige winstopslag interpreteren? In welke mate wordt rekening gehouden met verwachte verliezen; we weten wel dat men dat doet, maar niet volledig de orde van grootte van deze bedragen. Uitsluitend in 1974 wordt een extra voorziening getoond. Ernstige twijfels hebben we bij de betrouwbaarheid van de „gefactureerde termijnen”. Tegen welke prijzen zijn deze opgenomen? Een aanwijzing voor de „betrouwbaarheid” is af te leiden uit de claims van tientallen miljoenen gulden die achteraf werden ingediend en waar Nederhorst tegenvallers van tientallen miljoenen mee had. De vanaf 1972 genoemde bedragen komen ons dan ook dubieus voor. Over de jaren 1965 tot en met 1974 worden de in bouwcombinaties geïnvesteerde bedragen vermeld: toelichtingen ontbreken.

Voorraden

Deze staan te boek voor kostprijs resp. inkooprij onder aftrek van de nodige afschrijvingen wegens risico's en waardeverminderingen. Met ingang van 1968 wordt vermeld wat onder voorraden wordt begrepen. Met ingang van 1970 worden reserveringen gemeld wegens incurantheid. Ingaande 1971 worden voorraden gespecificeerd in grondstoffen en handelsvoorraden, halffabrikaten en gereed produkt. In 1974 wordt gemeld dat de waardering tegen kostprijs of — indien lager — de netto-opbrengstwaarde is gebeurd. Ook hier zijn voorzieningen getroffen wegens incurantheid.

Commentaar. Men vermeldt de waarderingsgrondslag, maar zegt verder niets over toegepaste waarderingsstelsels en mogelijke financiële gevolgen daarvan (bijv. LIFO of FIFO). Geen inzicht wordt gegeven in de risico's van incurantheid.

De grootte van de afschrijvingen is onbekend. Aan de debetzijde worden voorzieningen getroffen, maar we weten niet hoe groot die zijn. De bepalingen van art. 322 WJO lijken correct toegepast.

Met betrekking tot de overige actiefposten: Vorderingen op lange termijn, Vorderingen en vooruitbetaalde kosten, en Liquide middelen lijken de artikelen 323 en 325 WJO correct toegepast.

3. De passiefzijde van de geconsolideerde balans

Aandelenkapitaal en reserves

Deze post wordt onderverdeeld in Geplaatst aandelenkapitaal, Agioreserve, Dividendreserve, Algemene reserve en Overige reserves. In 1969 wordt voor het eerst gemeld dat het agio uitsluitend fiscaal erkend agio is. In 1970 geeft men voor het eerst toelichting op de dividendreserve; tevens worden algemene reserves en overige reserves gesplitst getoond. In 1971, 1972 en 1973 wordt betaalde goodwill van de overige reserves afgeboekt. Verliezen worden afgeboekt van de algemene reserves en overige reserves. Van 1971 tot en met 1974 worden toelichtingen gegeven op alle componenten.

Commentaar. Niet altijd is men duidelijk over de mutaties, ook koersen van ondershandse plaatsingen en bij overnames zijn niet scherp geformuleerd. Duister is waar de afboeking ten laste van de overige reserves t.g.v. goodwill betrekking op heeft, dit wordt ook niet toegelicht. Goodwill van Muys en De Winter kan het niet zijn, dit werd volgens het directieverslag in 1970 afgeschreven. Onder algemene reserves worden fusie-agio en ingehouden winsten geboekt, onder overige reserves o.a. herwaarderingsverschillen. Afgezien van genoemde gebreken lijkt art. 326 WJO ons correct toegepast.

Voorzieningen

De toelichting voor de jaren 1965, 1966 en 1967 stelt dat deze „onder andere” is gevormd voor latente belastingverplichtingen. In 1968 worden als redenen — naast latente belastingverplichtingen — ook opgegeven: registratierechten, politieke risico's, revisies en pensioenen. In 1969 en 1970 geeft men een specificatie van voorzieningen in latente belastingverplichtingen, reorganisatiekosten, en overige voorzieningen (pensioenen, garanties, politieke risico's). In tabel I geven we de gespecificeerde getallen.

Tabel I. Voorzieningen geconsolideerde balans Nederhorst (duizenden gulden)

	1971	1972	1973	1974
Belastingen naar winst en vermogen	2.099	12.868	9.910	2.940
Herstructureringskosten	2.384	17.643	11.597	10.235
Pensioenvoorziening	2.643	5.155	5.912	5.742
Voorziening afloop buitenlandse werken	5.318	3.768	2.574	8.244
Overige voorzieningen	7.918	7.755	5.009	4.988
Voorziening voor bijzondere risico's	545	969	878	6.601

In de geconsolideerde resultatenrekeningen van 1971 t/m 1974 wordt alleen een post „Voorzieningen voor bijzondere risico's” opgevoerd. Deze bedragen:

In 1972 meldt men t.a.v. de deelpost reorganisatiekosten (c.q. herstructureringskosten) dat het verschil van de zicht-

bare intrinsieke waarde en de verkrijgingsprijs van De Vries Robbé naar voorzieningen is geboekt. Reeds bestaande herstructureringsverliezen werden hiervan ten laste gebracht. In 1973 is de deelpost herstructureringskosten verhoogd d.m.v. een herwaardering van terreinen. Op een volstrekt onduidelijke wijze komt men dan tot een post van bijna f. 12 mln., waarvan f. 2,8 mln. nog niet bestemd is. Verder wordt gewag gemaakt van een claim op Billiton (i.v.m. de overname van De Vries Robbé), de omvang daarvan wordt niet vermeld. In 1973 is de f. 2,8 mln. gebruikt. Een extra aanvulling is gepleegd ten bedrage van f. 4,5 mln. wegens herstructureringskosten in de Montinex-Holvrieka staaldivisies. Waaruit dit laatste bedrag werd gevormd is ons onduidelijk.

Commentaar. Voor herstructureringskosten werden grote bedragen uitgetrokken, de bedragen die genoemd worden variëren van f. 60 mln. tot bijna f. 100 mln. Onzes inziens is volstrekt duister hoe de post Voorziening herstructureringskosten over de jaren 1972, 1973 en 1974 tot stand is gekomen. De grootte van de herstructureringsreserve, gevormd bij de overname van De Vries Robbé is slechts gesaldeerd vermeld. In 1973 wordt een onzes inziens vreemde herwaardering van terreinen gepleegd rechtstreeks ten gunste van de Voorziening herstructureringskosten. Beter ware o.i. geweest om de opwaardering van terreinen ten gunste van de overige reserves te boeken, het verlies over 1973 te tonen en vervolgens van de reserves af te boeken. Door de opwaardering rechtstreeks bij de voorziening op te tellen, werd het verlies over 1973 onder de tafel gewerkt: volgens de toelichting werd een bedrag van f. 20 mln. herstructureringskosten en exploitatieverliezen bij te herstructureren ondernemingen ten laste gebracht van de voorziening herstructureringskosten. Ook is ons bekend dat in 1973 herstructureringskosten onder de post „te betalen

kosten” werden opgenomen; de bedragen werden zeer substantieel genoemd.

De omvang van de negatieve goodwill van De Vries Robbé is nergens terug te vinden. Ook via de resultatenrekening kunnen we niet meer duidelijkheid krijgen in de opbouw van deze voorziening. Wij hebben dan ook de indruk dat in 1972, 1973 en 1974 op zeer vreemde wijze met de Voorziening herstructureringskosten is omgesprongen. Aan art. 329 WJO voldoet men weliswaar, maar de manier waarop is volkomen duister. Iets meer inzicht in deze post konden wij pas verkrijgen door een gesprek met de financieel-directeur van Nederhorst. De negatieve goodwill van De Vries Robbé was f. 73 - f. 37,5 = f. 36,5 mln. Daarvan is f. 15 mln. toegevoegd aan de Voorziening herstructureringskosten 1972; deze bedroegen toen f. 17,6 mln. Voorts is f. 15 mln. als binnenlijnse voorziening opgevoerd bij onderhandse werken, en ruim f. 5 mln. is direct afgetrokken als afvloeiingskosten. De voorzieningen 1972 zijn hiermee aannemelijk verklaard; wél blijkt dus een groot deel onzichtbaar geboekt te zijn. De vorming van de post Voorziening herstructureringskosten 1973 blijft duister. De opwaardering van terreinen (negen miljoen) blijkt te bestaan uit een opwaardering van de winstgevende dochters van De Vries Robbé „Son-Arkel” en „Cape Steel Construction”. Wij houden vraagtekens bij deze opwaardering, mede gezien de betwiste intrinsieke waarde van De Vries Robbé en de claim (ontbinding van de koopovereenkomst met Billiton). Aan de voorziening herstructureringskosten per ultimo 1973 ad f. 11,6 mln. is toegevoegd f. 1 mln. interestbaten en f. 4,5 mln. ten laste van de resultatenrekening van de dochter Montinex-Holvrieka. Het totaal hiervan is ca. f. 17 mln.; daarvan is f. 7 mln. onttrokken zodat daarmee de resterende voorziening 1974 ad f. 10 mln. verklaard is. Ten slotte blijken

Vacatures

Functie:	Bij:	Blz.:	Medewerk(st)er eerste bureau (financieel beleid)	Provincie Zuid-Holland	IV
			Econoom t.b.v. het derde bureau (Economische Zaken)	Provincie Zuid-Holland	IV
<i>ESB van 3 augustus</i>					
Medewerker (econoom)	Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven	II	<i>ESB van 17 augustus</i>		
Directeur Stafdirectie doelmatigheid en bouwzaken	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	748	Medewerkers Directie Financien	Ministerie van Economische Zaken	II
Directeur instellingen van wetenschappelijk onderwijs	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	748	Hoofd sector handel, ambacht en diensten	Ministerie van Economische Zaken	II
Wetenschappelijk medewerker Landbouw-Economisch Instituut	Ministerie van Landbouw en Visserij	748	Staffunctionaris	Ministerie van Economische Zaken	II
Hoofd bureau financiële planning	Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening	III	Medewerkers t.b.v. de begroting	Ministerie van Economische Zaken	II
Hoofd afdeling financieel-economische zaken	Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening	III	Economisch onderzoeker	Openbaar Lichaam Rijnmond	787
<i>ESB van 10 augustus</i>					
Hoofd bureau bestuur en beheer	Rijksuniversiteit Groningen	II	Gewoon hoogleraar econometrie	Erasmus Universiteit Rotterdam	793
Academisch gevormd medewerker(st)	Sociaal-Economische Raad	754	Beleidsmedewerkers t.b.v. Directie Financieel-Economische Zaken	Ministerie van Verkeer en Waterstaat	794
Planoloog	OD 205 Delft	760	Medewerkers Directoraat-Generaal van het Verkeer	Ministerie van Verkeer en Waterstaat	794
Fiscaal jurist	Naarden International Holland BV	768	Plv. hoofd van de afdeling inspectie	Ministerie van Landbouw en Visserij	795
Wetenschappelijk medewerk(st)er macro-economie	Universiteit van Amsterdam	III	Econoom bij de Vakgroep Economische Organisatievormen	Erasmus Universiteit Rotterdam	795
Plv. administrateur dienst gemeentewerken	Gemeente 's-Hertogenbosch	III	Hoofd stafbureau	Ministerie van Landbouw en Visserij	796
Academicus t.b.v. de beleidsanalyse	Provincie Zuid-Holland	IV	Algemeen economisch medewerker	Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne	796
			Macro-econoom	Nederlandse Unilever Bedrijven B.V.	III
			Docent statistiek	Gemeenschappelijke opleiding personeelswerk Voorburg	IV

de totale herstructureringskosten bij de drie daarbij betrokken divisies in de periode 1972 t/m 1974 te hebben bedragen f. 100 mln., waarvan 40 mln. gefinancierd schijnt te zijn door de vijf divisies die wel winstgevend waren.

Schulden op lange termijn

Over de jaren 1965 t/m 1969 wordt geen toelichting gegeven op deze post. Over de jaren 1968 tot en met 1970 wordt in de directieverslagen melding gemaakt van het aangaan van leningen bij institutionele beleggers. In 1970 wordt bovendien gemeld dat het hier converteerbare obligatieleningen en overige langlopende leningen al dan niet onder hypothecair verband betreft. Over de jaren 1971 t/m 1974 wordt een wat meer uitgebreide toelichting gegeven. Rentetypen, gemiddelde rentevoeten, looptijden, bedragen, zekerheden en de aflossingen in komend boekjaar worden vermeld. Onder zekerheden wordt verstaan: hypotheek en fiduciaire eigendomsoverdracht op roerende zaken.

Commentaar. Artikel 328 WJO lijkt correct toegepast. Met Sanders, Burgert en Groeneveld (1975, blz. 224) zouden wij graag zien dat men ten minste de boekwaarde van de verbonden activa zou vermelden.

Bankiers

In de jaren 1965 t/m 1973 wordt geen toelichting gegeven op deze post. In 1974 wordt vermeld dat voor verleende kredieten en garanties er zekerheden gesteld zijn door middel van fiduciaire eigendomsoverdracht c.q. cessie. In het directieverslag van 1974 wordt de medewerking van de bankiers om de liquiditeitsproblemen te overwinnen gememoreerd. Art. 330 WJO lijkt ons correct toegepast.

Ten aanzien van de overige balansposten: Belangen van derden, Converteerbare obligatieleningen, Schulden op korte termijn zijn onzes inziens de van toepassing zijnde WJO-artikelen 318, 321, 323, en 330 correct toegepast. Ook de artikelen 313 (bezoldiging commissarissen) en 331 en 332 (financiële verplichtingen, omvang garantieverplichtingen) zijn correct toegepast. Artikel 314 is niet correct toegepast in de jaren 1972 en 1973: de winstbestemming werd in het directieverslag geplaatst.

4. De verlies- en winstrekening

Verplichtingen ex. 334 WJO

Van 1965 t/m 1974 worden de omzetcijfers vermeld, tot en met 1970 gebeurt dit in het directieverslag. Met ingang van 1971 worden omzetcijfers vermeld in de toelichting op de V- en W-rekening. Vóór 1971 worden geen cijfers over lonen en sociale lasten vermeld. Over 1971 t/m 1974 worden personeelssterkte, lonen en sociale lasten van geconsolideerde maatschappijen in de toelichting op de geconsolideerde V- en W-rekening vermeld. Artikel 334 WJO lijkt ons correct toegepast.

Indeling verlies- en winstrekening

De vermelde posten op de debetzijde zijn: Afschrijvingen op duurzame produktiemiddelen, Interest, R & D-kosten, Afschrijving op oprichtings- en emissiekosten, Voorziening voor bijzondere risico's, Voorzieningen voor belasting en winst. Op de creditzijde worden vermeld: Saldi exploitatierekeningen en de Dividenden van de dochters.

Commentaar. Wanneer we de verlies- en winstrekening confronteren met art. 333 en 335 WJO dan zijn deze artikelen onzes inziens correct toegepast. Een uitzondering vormt 1971:

afschrijving op immateriële activa en splitsing in interestbaten en -lasten ontbreken dan. Opvallend is ook hier het summiere van de toelichtingen. In de wet genoemde posten zijn dusdanig samengesteld dat een duidelijk inzicht in baten en lasten niet kan worden verkregen. De V- en W-rekening heeft ons ook niet kunnen helpen bij de speurtocht naar de vorming van de voorziening herstructureringskosten.

5. Evaluatie van de jaarverslagen Nederhorst

Wij hebben gepoogd inzicht te krijgen in de financiële gang van zaken en de verslaggeving daarvan bij Nederhorst. De jaarverslagen van vóór 1971 vallen op door beknoptheid en nietszeggendheid. Nadat de WJO is ingevoerd, verbeterd de verslaggeving wel enigermate. In het algemeen voldoet men aan de eisen van de wet. Wij hebben reeds bij de afzonderlijke balansposten kritische opmerkingen geplaatst. Ernstige twijfels hebben wij bij de posten Onderhanden werk (deze lijkt ons onbetrouwbaar gezien de claims) en de Voorziening herstructureringskosten (deze is onbegrijpelijk). Gegevens omtrent de afschrijvingspolitiek ontbreken; vreemde herwaarderingen geschieden (terreinen). Alhoewel niet vereist, ontbreken een staat van middelen en bestedingen en meer specifieke toelichting op de gevolgen van valutawijzigingen. Of en hoe men met inflatie rekening houdt, is onduidelijk.

Door de jaarverslagen worden wij geenszins overtuigd van de in artikel 309 genoemde getrouwheid van de jaarrekeningen van 1972, 1973 en 1974. Onzes inziens heeft de directie van Nederhorst hier op onnavolgbare wijze kunstgrepen gepleegd. Wanneer men wat dieper wil graven, stuit men op ontbrekende gegevens en nietszeggende uitspraken. Weliswaar veroorzaakt de WJO enige verbetering, toch kan worden geconstateerd dat de WJO veel speelruimte overlaat en niet kon voorkomen dat de financiële problemen in de jaarrekeningen van 1973 en 1974 werden verdoezeld. Gezien deze ervaring vinden wij het een bittere noodzaak dat de WJO op de helling gaat en aanzienlijk wordt aangescherpt.

Aansluitend hierop hebben wij ons verbaasd dat het accountantskantoor Moret en Limperg haar goedkeuring heeft gehecht aan deze jaarrekeningen. Het komt ons voor dat de accountant Nederhorst wel erg veel speelruimte heeft gelaten om — binnen de WJO — de problemen te camoufleren; de volstrekt ondoorzichtige gang van zaken rond de voorziening herstructureringskosten, waar het toch om zeer grote bedragen gaat, vinden wij onverteerbaar. De hele gang van zaken zou aanleiding kunnen zijn de rol van de accountant te herzien. Deze zou meer als intermediair van andere belanghebbenden dan de directie kunnen gaan functioneren. De status van de accountant moet dan waarschijnlijk gewijzigd worden; een publiekrechtelijke status kan wenselijk zijn: een ontwikkeling die wij toe zouden juichen.

6. Analyse van financiële kengetallen

De waarde van de financiële kengetallen (ook wel ratio's genoemd) die wij uit de jaarrekeningen van Nederhorst hebben berekend, is twijfelachtig om verscheidene redenen. Ten eerste omdat we hiervoor aangetoond hebben dat de informatieve waarde van balanscijfers en resultaten zelf twijfelachtig is. Daarom zullen we ook zeer voorzichtig moeten zijn met het beoordelen van de kengetallen die uit die jaarrekeningcijfers afgeleid zijn. Ten tweede zijn veel gangbare financiële kengetallen op meer dan één wijze interpreteerbaar; d.w.z., wij kunnen geen ondubbelzinnige conclusies trekken uit de waarde van de kengetallen. Een voorbeeld hiervan is de „current-ratio” (vlottende activa/lopende verplichtingen), die een beeld zou geven van de liquiditeit, terwijl een hogere waarde van de current-ratio evengoed kan betekenen dat de omvang van de voorraden groter is geworden.

Vermogensverhoudingen

Als we de „gearing ratio” (= totaal vermogen/eigen vermogen) bekijken, zien we dat Nederhorst van 1965 tot 1974 steeds sterker met vreemd vermogen ging financieren: de waarde van de gearing-ratio was in 1965 2,1 en ging trendmatig omhoog tot 5,3 in 1973, terwijl de waarde in 1974 verder steeg tot 10,3. De bankschuld steeg in 1968 tot 17% van de totale passiva, daalde daarna tot ca. 10%, maar in 1974 maakte de bankschuld 25% van de totale passiva uit. Langlopende leningen én bankschuld samen waren toen reeds 45% van de passiva. Daarbovenop kwam nog eens leverancierskrediet (23%) en diverse crediteuren (14%). Nederhorst was bepaald niet uniek in deze financieringspolitiek. Veel actief overnemende bedrijven trachtten in de jaren zestig vergroting van het aandelenkapitaal te beperken voor zover dat mogelijk was, om zodoende van de hefboomwerking te profiteren. Wij gaan daar bij de rentabiliteit nader op in. De overname van het staalbedrijf De Vries Robbé (prijs f. 37,5 mln.) werd zelfs geheel met langlopende leningen gefinancierd.

Liquiditeit

In tabel 2 geven we een aantal kengetallen die een beeld kunnen geven van de liquiditeit. De cijfers zijn in overeenstemming met hetgeen we op theoretische gronden kunnen verwachten. De current-ratio geeft geen goede informatie, de quick-ratio (die bij de vlottende middelen alleen liquide middelen + debiteuren opneemt, geen voorraden) laat al iets duidelijker de teruggang zien, en de cash-ratio (liquide middelen/lopende verplichtingen) laat zeer duidelijk een teruggang zien. De cash-ratio heeft echter als zeer groot nadeel dat het moment waarop de liquide middelen geteld worden puur toevallig is, daarom is de cash-ratio ook sterk voor manipulatie vatbaar.

Tabel 2 Liquiditeits-ratio's Nederhorst

	1972	1973	1974
Current-ratio	1,1	1,1	1,0
Quick-ratio	0,8	0,8	0,7
Cash-ratio	0,08	0,05	0,02
Working capital ratio	0,11	0,10	-0,03
Werkkapitaal/totale activa	0,05	0,05	-0,02
Cash flow/interest	3,9	1,7	-0,5
Cash flow/vreemd vermogen	0,08	0,06	-0,02

De cijfers van Nederhorst bevestigen dus nog eens wat reeds bekend was 4): de current-ratio geeft geen informatie over de liquiditeit. Ook de quick-ratio en cash-ratio doen dat onvoldoende. Als we er vanuit gaan dat in 1973 al een duidelijke achteruitgang zichtbaar moet zijn (één jaar voor de liquiditeitscrisis) dan voldoen ook de working-capital ratio en werkkapitaal/totale activa slecht. De beste maatstaf uit de tabel lijkt de cash-flow/interest te zijn. Ook de cash-flow/vreemd vermogen geeft een vrij goed beeld, en is niet vatbaar voor de bezwaren tegen de cash-ratio. Vermelding in het jaarverslag van de cash-flow/interest had iets meer duidelijkheid over de liquiditeitspositie gegeven, zonder de lezer tot reken- en spuurwerk te noodzaken. Bovendien waren de financiële problemen duidelijker geworden door toevoeging van een staat van herkomst en besteding der middelen (waarin alléén de werkelijke ontvangsten en uitgaven over een jaar opgenomen zijn).

Rentabiliteit

Bij de analyse van de vermogensverhoudingen hebben we al gezien dat Nederhorst typisch een van die snelle groeiers was, die de groei van het eigen aandelenkapitaal trachtte te beperken. Een groot deel van de groei van het aandelenkapitaal werd veroorzaakt door de overnames die (met uitzondering

van De Vries Robbé) gefinancierd werden door aandelenruil. Zo'n financieringspolitiek kan de rentabiliteitscijfers een gunstig aanzien geven. Als de kosten van vreemd vermogen lager zijn dan de rentabiliteit van het totale geïnvesteerde vermogen, kan men profiteren van de „hefboomwerking”: door extra vreemd vermogen aan te trekken stijgt de rentabiliteit op het eigen vermogen 5). Een tweede mogelijk gevolg van zo'n financieringspolitiek is een stijging van de winst per aandeel 6). Als Nederhorst een ander bedrijf overneemt tegen een lage prijs (mede als Nederhorst een hoge koers/winst-verhouding heeft), dan hoeft Nederhorst slechts weinig extra aandelen uit te geven om deze overname te realiseren. Als door zo'n overname de winst sterker stijgt dan het aantal geplaatste aandelen, dan stijgt de winst per aandeel, zónder dat de bedrijfsresultaten van overnemende en overgenomen onderneming verbeterd behoeven te zijn. Zo'n stijgende trend in de winst per aandeel, ook al is het slechts schijn, wordt meestal breed uitgemeten in de vergelijkende cijferreeksen voorin jaarverslagen. Deze schijn van groei kan op haar beurt de koers/winst-verhouding weer doen stijgen, of ten minste op een hoog niveau doen handhaven.

Wanneer we kijken naar de hefboomfactor van Nederhorst en naar de rentabiliteitscijfers blijkt dat Nederhorst de hefboomwerking zéér sterk heeft benut. Tot 1972 is inderdaad de rentabiliteit van het eigen vermogen groter geweest dan de rentabiliteit van het totale vermogen. Daarna zijn de nadelen van de enorme schuldenlast gaan overheersen: een steeds groter deel van de cash-flow moest aan interest en aflossingen besteed worden, zodat weinig overbleef. Nederhorst heeft geen succes gehad in het bereiken van een groeiende winst per aandeel. Wél nam Nederhorst veel bedrijven over met een lage koers/winst-verhouding, maar de hiervóór geschetste „winst-per-aandeel-truc” werkte niet omdat veel van deze bedrijven verlies maakten in het jaar van overname (ook al werd dat verlies eerst nog buiten de boeken gehouden). Waarschijnlijk heeft men getracht dit effect in latere jaren te doen werken, maar dit is duidelijk niet gelukt. De winst per aandeel bereikte haar top al in 1967, de beurskoers had een grillig verloop waarbij dalingen overheersten, en de koers/winst-verhouding zakte na een hoogtepunt in 1969 (maar bleef tot 1972 toch ca. 9).

A. Stermerding
H. Verbeek

4) Zie bijv. B. Lev, *Financial statement analysis: a new approach*, 1974.

5) Zie Beckman en Buningh, 1975.

6) Zie May, 1968 en Blair, 1972; hoofdstuk 12.

Geraadpleegde literatuur

- H. Beckman en C.A. Buningh, *De jaarrekening*, 1975.
J.M. Blair, *Economic concentration*, 1972.
J.L. Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie II*, 1971.
G.L. Groeneveld, De valutaproblematiek in de geconsolideerde jaarrekening, *MAB*, 1961.
J.C. Hoogheid, De geconsolideerde jaarrekening, deel I t/m V, *Maandblad voor handelswetenschappen*, oktober 1959, februari 1960, december 1960, mei 1961.
J. Kevelam, *Hoofddlijnen van het voortgezet boekhouden II*, 1973.
B. Lev, *Financial statement analysis: a new approach*, 1974.
R. Loving, The Penn Central Bankruptcy Express, *Fortune*, augustus 1970.
M.M. May, The earnings per share trap, *Financial Analysts Journal*, mei/juni 1968.
J.P.M. Nabbe, De informatiebehoefte van werknemers en hun representanten, *MAB*, juli/augustus 1974.
NIVRA, *Onderzoek jaarverslagen 1973*, 1975.
H. Nurnberg en C. Grube, Alternative methods of Accounting for business combinations, *The Accounting Review*, oktober 1970.
P. Sanders, G.L. Groeneveld en R. Burgert, *De jaarrekening nieuwe stijl*, 1975.
W. Schattinga, De verwerking van goodwill in de jaarrekening, *MAB*, november/december 1970.
R. Slot, R.M. Vijn e.a., *Vijftig jaarverslagen*, 1975.
C. Zwagerman, Consolidatie, *MAB*, 1961.

Enkele alternatieve mogelijkheden met betrekking tot de organisatie der overheidsaanschaffingen

DR. B. A. DE WILDE*

Tot de eerste wereldoorlog bestond er ten aanzien van de aanschaffing van roerende goederen door de overheid in Nederland een algehele decentralisatie. De tijdens de Eerste Wereldoorlog met het Munitiebureau opgedane gunstige ervaringen van gecentraliseerde inkoop leidden er echter toe dat de regering in 1921 bij de Tweede Kamer bij de begroting van het Ministerie van Financiën een voorstel indiende tot oprichting van een Rijksinkoopbureau.

Voordelen van een gecentraliseerde inkoop

Als belangrijkste voordelen voor een centralisatie der aankopen werden gezien:

- De mogelijkheid door middel van orderconcentratie gunstiger prijzen en leveringscondities te bedingen.
- Beter marktoverzicht waardoor de mogelijkheid ontstaat de aan de aanbodzijde bestaande concurrentievormen (monopolistische concurrentie, oligopolie, monopolie enz.) te onderkennen en de inkoopstrategie hierop af te stemmen.
- Grotere deskundigheid bij een centraal inkooporgaan. In het bijzonder met betrekking tot de commercieel-juridische kennis welke nodig is bij de aankoopprocedure.
- De mogelijkheid om het centraal inkooporgaan tevens te doen fungeren als een instrument ter bevordering van de normalisatie en simplificatie der aan te schaffen goederen, ten einde op deze wijze besparingen te verkrijgen.
- Scheiding van functies ter vergroting van de controle en als waarborg tegen eventuele onzuivere praktijken. De instelling van een centraal inkooporgaan leidt automatisch tot een scheiding tussen de verschillende fasen van de bestelprocedure. De dienst waar de behoefte ontstaat moet de bestelling doorgeven aan het centraal inkooporgaan. Laatstgenoemd orgaan plaatst de opdracht. De keuring en de betaling geschieden echter weer door de afnemende dienst. Deze scheiding van functies geeft automatisch een waarborg tegen eventuele onzuivere praktijken.
- Besparingen van kosten in het administratieve vlak. De werkzaamheid van één centrale inkooporganisatie brengt mede dat bij de verschillende diensten van de overheid besparingen kunnen worden bereikt niet alleen op functionarissen die als inkoop of keurmeester optreden, doch vooral bij de zogenaamde hulpafdelingen als type-werk, statistiek, boekhouding, verificatie enz.

Nadelen van de gecentraliseerde inkoop.

Tegenover deze voordelen staan uiteraard ook nadelen. In de eerste plaats moet worden genoemd de langere weg welke

een bestelling moet afleggen, alvorens deze wordt uitgevoerd en de daarmee samenhangende administratieve handelingen, welke tijd en geld kosten. Voorts valt het direct contact tussen afnemer en leverancier weg. Ook de technische deskundigheid zal bij het centraal inkooporgaan niet altijd even groot zijn als bij de dienst, welke het artikel zelf moet gebruiken. Te denken valt bijvoorbeeld aan de inkoop van medische apparatuur voor een universiteitsziekenhuis. Om tot een optimale inkoop te komen zal op dit punt ten minste een nauwe samenwerking tussen het centraal inkoopbureau en de afnemende dienst vereist zijn. Het centraal inkoopbureau kan hierbij de commercieel-juridische inbreng hebben en de afnemende dienst de technische inbreng.

Wat de rol van de overheid als hoedster van het algemeen belang betreft, dreigt bij een centralisatie der aanschaffingen de middenstand in gevaar te komen, daar een centraal inkooporgaan zoveel mogelijk direct bij de bron zal trachten te kopen, d.w.z. de fabrikanten of via de groothandel.

De praktijk in Nederland

Op welke wijze heeft in Nederland de centrale overheid deze bezwaren nu trachten te ondervangen? Hoewel in 1920 de regering een stap heeft gezet op de weg naar een centralisatie der aanschaffingen door de oprichting van een Rijksinkoopbureau (RIB), is deze centralisatie geleidelijk aan in praktijk gebracht en heeft men de nodige matiging betracht in die zin dat waar specifieke deskundigheid een rol speelt, eigen inkoopinstituten zijn blijven bestaan. Het Koninklijk Besluit inzake de werking van het Rijksinkoopbureau (1967) bepaalt dan ook weliswaar dat alle aankopen, daaronder ook begrepen huur, reparatie e.d. van voor het Rijk bestemde goederen via het Rijksinkoopbureau, dienen plaats te vinden, doch uitzonderingen gelden voor instellingen zoals de Koninklijke Landmacht, Koninklijke Marine, Koninklijke Luchtmacht en het Staatsbedrijf der PTT, die zelf kunnen aanschaffen, behalve wanneer het om goederen van algemene aard gaat. D.w.z. goederen welke regelmatig ook bij andere rijksinstellingen in gebruik zijn en waaraan weinig of geen specifieke of bedrijfstechnische eisen worden gesteld en die derhalve evengoed via het Rijksinkoopbureau kunnen worden aangeschaft.

De Rijkskantoor-machinecentrale alsmede de Rijks Automobiel Centrale hebben een eigen bevoegdheid tot het zelfstandig verrichten van aanschaffingen voor bepaalde artikelcategorieën. Het betreft hier voor de Rijks Automobiel Centrale: auto's, rijwielen met en zonder hulpmotor en onderdelen. Voor de Rijkskantoor-machinecentrale: kantoor-machines met uitzondering van schrijfmachines.

*) De auteur is economisch medewerker van de Algemene Vereniging van de IJzerhandel te Den Haag.

Nader ingaande op het Rijksinkoopbureau, kan het navolgende worden opgemerkt. Ten einde ongewenste bureaucratische procedures te vermijden, streeft het Rijksinkoopbureau ernaar de centrale inkoop zoveel mogelijk gedecentraliseerd uit te voeren. Voor een groot aantal artikelen met een hoge omloopsnelheid, bijvoorbeeld kantoorbenodigdheden, huishoudelijke artikelen, kleinijzerwaren enz. zijn door het RIB als centraal inkooporgaan met een groot aantal leveranciers die hiervoor in verband met prijsstelling en leveringscondities in aanmerking komen, raamovereenkomsten gesloten. Bij de overeengekomen prijzen en condities spelen uiteraard de uit de ervaringscijfers aan het RIB bekende jaarbehoefte een belangrijke rol. Op grond van deze raamovereenkomsten kunnen de afnemende diensten rechtstreeks bij de betreffende leveranciers bestellingen plaatsen.

Daar de leveranciers verplicht zijn kopiefacturen aan het Rijksinkoopbureau te zenden en de afnemende diensten eerst tot betaling mogen overgaan, nadat het RIB de factuur op eenheidsprijs en condities heeft goedgekeurd, is de zekerheid aanwezig dat overeenkomstig de raamovereenkomst wordt geleverd. De middenstand tracht het RIB zoveel mogelijk in te schakelen bij de plaatselijke aankopen, welke vaak een spoedeisend karakter dragen.

Ook voor deze plaatselijke bestellingen wordt gebruik gemaakt van het systeem van rechtstreekse bestellingen door de afnemende diensten, waarbij de controle op de prijzen en condities via de facturen bij het Rijksinkoopbureau berust. Het systeem van rechtstreeks bestellen leidt tot een snelle behoeftevoorziening van de afnemende diensten, terwijl het voor het RIB een grote administratieve arbeidsbesparing met zich medebrengt.

Een aantal algemeen gangbare artikelen welke veelvuldig in kleine hoeveelheden plegen te worden afgenomen, houdt het Rijksinkoopbureau ten slotte zelf in voorraad. Deze artikelen worden op aanvraag rechtstreeks door de Magazijndienst van het RIB geleverd.

In 1976 bedroegen de aanschaffingen via het Rijksinkoopbureau ruim f. 1,5 mrd. In dit bedrag zijn begrepen de aanschaffingen van met de rijksinstellingen gelijk te stellen instellingen, welke op grond van het Koninklijk Besluit van 1967 van de bemiddeling van het RIB gebruik mogen maken. Tot deze laatste instellingen behoren o.a. de gemeenten, provincies, waterschappen e.d., maar ook de gesubsidieerde instellingen. Al deze instellingen maken in verband met de daaraan verbonden voordelen in toenemende mate gebruik van de diensten van het RIB. De aanschaffingen waarvoor het Rijksinkoopbureau als centraal inkooporgaan fungeert, vormen zoals uit het voorgaande blijkt, niettemin slechts een beperkt gedeelte van het totaal der aankopen welke door de overheid worden verricht.

Alternatieve organisatievormen

De voorgaande schets van de praktijk der overheidsaanschaffingen in Nederland geeft ons aanleiding tot enkele meer theoretische opmerkingen.

Het zou naar onze mening gewenst zijn, gezien de thans bestaande situatie, indien een centraal en onpartijdig, overkoepelend orgaan zou worden belast met het regelmatig onderzoeken en evalueren van de doelmatigheid van de organisatie van de totaliteit van de overheidsaanschaffingen, ongeacht of deze tot de civiele dan wel tot de militaire sector behoren. Hierbij vormt de onderlinge taakverdeling tussen het Rijksinkoopbureau en de andere met de aanschaffing belaste instellingen een belangrijke punt.

In het kader van een doelmatige en doelgerichte organisatie der overheidsaankopen zou deze overkoepelende autoriteit voorts dienen vast te stellen wat per artikel of artikelgroep de juiste organisatievorm is: een volledige centralisatie, een volledige decentralisatie dan wel een combinatie van beide vormen van inkoop.

In feite zijn centralisatie en decentralisatie twee uitersten, waartussen zich een scala van mogelijkheden bevindt. Het vraagstuk waarmee wij met betrekking tot de organisatie der overheidsaankopen worden geconfronteerd, bestaat dan ook uit het bepalen van het juiste evenwicht. Hetgeen Fayol 1) inzake private ondernemingen heeft opgemerkt, t.w.: „La question de centralisation ou de décentralisation est une simple question de mesure. Il s'agit de trouver la limite favorable à l'entreprise” geldt evenzeer voor een doelmatige en doelgerichte organisatie der overheidsaanschaffingen.

In aansluiting aan deze uitspraak van Fayol inzake de kunst van het vinden van een juist evenwicht tussen centralisatie en decentralisatie geven wij thans enkele praktische tussenvormen aan, welke naar onze mening voor de toepassing in concrete situaties in aanmerking komen.

Tussenvormen van gecentraliseerde en gedecentraliseerde inkoop

Als eerste tussenvorm zouden wij in dit verband willen noemen de structuur waarbij de centrale overheid, i.c. het centraal overkoepelende orgaan voor bepaalde artikelen het niveau van centralisatie bepaalt. Als voorbeeld moge dienen het artikel telefoontoestellen, hetwelk uitsluitend door de PTT wordt aangekocht. De uitersten, t.w. de volledige gedecentraliseerde inkoop en de volledige gecentraliseerde inkoop zijn in dit geval: inkoop door de diverse directies van de telefoondistricten en de inkoop door het centrale inkooporgaan van het Rijk. Een tussenvorm is in het onderhavige geval de Centrale Directie der PTT. De centrale overheid kan nu de beslissing aan zich trekken op welk niveau de aankoop zal plaatsvinden. Indien deze beslissing neerkomt op een voorschrift dat alle telefoontoestellen door de Centrale Directie der PTT dienen te worden aangeschaft, dan wordt gekozen voor een tussenvorm tussen volledige centralisatie en volledige decentralisatie. Men kan dan spreken van partiële centralisatie. De vraag rijst welk criterium dient te worden gehanteerd voor de bepaling van het niveau van centralisatie.

Naar onze mening dient de centralisatie te gaan tot het punt waarbij het gebruiksniveau van het betreffende artikel geheel wordt omspannen. Wanneer zulks in het voorbeeld van de telefoontoestellen het geval is bij de Centrale Directie der PTT, dan dient de aanschaffing vanuit dit niveau te geschieden.

Naar analogie van de hierbovenvermelde vorm van partiële centralisatie, kunnen nog enkele andere tussenvormen worden vermeld. Wij onderscheiden in dit verband:

- a. algemene voorschriften c.q. richtlijnen door de centrale overheid welke door de diensten die zelfstandig aanschaffingen mogen verrichten bij hun aankopen, in acht moeten worden genomen, bijvoorbeeld met betrekking tot de inkoopprocedure, het afsluiten van de koopovereenkomsten, de bepalingen van de koopovereenkomst enz.;
- b. beperking door de centrale overheid van de vrijheid van artikelenkeuze voor de diensten welke zelfstandig mogen kopen. Het gebrek aan vakkennis en de geringe bevoegdheid tot oordelen bij het inkopen door de gedecentraliseerde inkoopinstanties worden vaak aangevoerd als argument dat pleit voor een centralisatie der aankopen. In vele gevallen kan de centrale overheid echter ook deze moeilijkheid overwinnen zonder de inkoop volledig te centraliseren. Men kan hiertoe de bevoegdheid van de gedecentraliseerde inkoopinstanties beperken door de soorten of typen goederen welke gekocht mogen worden dwingend voor te schrijven. De aankoopprocedure wordt op deze wijze gesplitst in twee delen. De eigenlijke verlening van de order en de keuze van de leverancier blijven echter aan de gedecentraliseerde inkoopinstantie voorbehouden;

1) H. Fayol, *Administration industrielle et générale*, Parijs, 1950, blz. 36.

- c. afroep- en moederovereenkomsten voor bepaalde artikelen afgesloten door een centrale instantie waarvan de individuele overheidsinstanties verplicht zijn gebruik te maken;
- d. het aanwijzen door de centrale overheid van één overheidsdienst welke voor een bepaald artikel als grootverbruiker kan worden aangemerkt, om bedoeld artikel ook voor de overige overheidsinstellingen, die daaraan behoefte hebben, aan te schaffen;
- e. het inrichten van een centraal magazijn waar bepaalde algemene gangbare artikelen in voorraad worden gehouden. De individuele overheidsdiensten die aan de betreffende artikelen behoefte hebben, zijn verplicht deze uit het centraal magazijn te betrekken.

Ad a. De materiële uitgaven voor de aanschaffingen kunnen vaak reeds aanzienlijk worden verlaagd door het geven van algemene voorschriften welke de overheidsdiensten die zelfstandig aanschaffingen verrichten, in acht moeten nemen bijvoorbeeld met betrekking tot de inkoopprocedure, het afsluiten van de koopovereenkomsten, de bepalingen van de koopovereenkomst enz. De betreffende overheidsdienst wordt weliswaar op deze wijze een deel van zijn vrijheid om beslissingen ten aanzien van de inkoop te nemen, ontnomen, maar aan de andere kant wordt tijd en werk bespaard. Het met de inkoop belaste personeel heeft nog maar een beperkt aantal overeenkomsten precies te kennen. Men weet welke inkoopprocedure in bepaalde gevallen het doelmatigst kan worden aangewend en men kan zich de moeite sparen die anders nodig is om met de individuele leveranciers tot overeenstemming te geraken met betrekking tot de condities van de koopovereenkomst.

Uiteraard zijn de hierbedoelde algemeen aan te wenden richtlijnen niet overal bruikbaar. Wanneer bijvoorbeeld de prijzen, de kwaliteiten dan wel de levertijden der goederen op een markt aan sterke schommelingen onderhevig zijn, houdt een regeling welke de inkoop in een star organisatorisch schema dwingt, op om doelmatig en voordelig te zijn.

In de praktijk is echter gebleken dat alleen het bestaan van algemene voorschriften van groot nut kan zijn. Zo heeft bijvoorbeeld in de Verenigde Staten de General Services Administration 2) in 1952 algemene voorschriften (regulations) uitgevaardigd met het doel de uitgaven bij gedecentraliseerde inkoop te verlagen, waarbij de aan de General Services Administration ondergeschikte diensten, welke zelfstandige aanschaffingsbevoegdheden bezaten, aanwijzingen zijn gegeven, ten einde de zekerheid te hebben dat door hen de meest voordelige inkoopmethoden worden aangewend. Deze voorschriften zijn in een handleiding samengevat, welke richtlijnen bevat voor alle fasen van de aanschaffingsprocedure.

Ad b. Het gebrek aan vakkennis en de geringe bevoegdheid tot oordelen bij het inkopen door de gedecentraliseerde inkoopinstanties worden vaak aangevoerd als argument dat pleit voor een centralisatie der aankopen. In vele gevallen kan de centrale overheid echter ook deze moeilijkheid overwinnen zonder de inkoop volledig te centraliseren. Men kan hiertoe de bevoegdheid van de gedecentraliseerde inkoopinstanties beperken door de soorten of typen goederen welke gekocht mogen worden, dwingend voor te schrijven. De aankoopprocedure wordt op deze wijze gesplitst in twee delen. De eigenlijke verlening van de order en de keuze van de leverancier blijven echter aan de gedecentraliseerde inkoopinstanties voorbehouden.

Bij de overheidsaanschaffingen in de Verenigde Staten is deze procedure van scheiding van artikelenkeuze en keuze van de leverancier niet onbekend. Vaak mogen overheidsdiensten op grond van uitdrukkelijke aanwijzingen niet vrij naar eigen verkiezing op de markt kopen.

Ad c. Doel van het streven naar centralisatie is de verhoging van de doelmatigheid van de organisatie, alsmede een verlaging van de kosten van de aanschaffing. De centrale inkoop verliest in een aantal gevallen echter veel van zijn economische voordelen in verband met het feit dat het tijdstip waarop de behoefte zich voordoet dan wel de hoeveelheid goederen welke bij de diensten nodig is, tevoren niet voldoende precies kan worden geschat. Het gevolg is dat veelvuldig kleine orders bij de leveranciers worden geplaatst.

Om in de gevallen dat de behoefte tevoren niet precies vaststaat niet alle voordelen op te geven die gewoonlijk aan de inkoop van grotere hoeveelheden zijn verbonden, is een aantal typen overeenkomsten ontwikkeld, die hiervoor een oplossing kunnen bieden. Wij doelen hierbij op de zogenaamde afroep- en moedercontracten.

Karakteristiek voor beide typen van overeenkomsten is, dat centrale instanties zich erop toeleggen bepaalde condities in het contract voor alle onder hen ressorterende diensten in overleg met de leveranciers vast te leggen.

Met betrekking tot bepaalde wezenlijke onderdelen van de overeenkomst wordt echter door de centrale instantie met de leverancier geen preciese afspraak gemaakt. Zo zijn bij het afsluiten van een afroepcontract de bij de overeenkomst betrokken partijen het weliswaar eens over de aard der artikelen, de hoeveelheid, de prijs en de leveringscondities, maar de leveringstermijn en het afleveringsadres laat men open. In de plaats hiervan wordt slechts een termijn vastgesteld gedurende welke de overeenkomst van kracht blijft.

Bij moedercontracten wordt niet alleen géén tijdstip van levering overeengekomen ook de af te nemen hoeveelheid is onbepaald. Eerst op het moment dat er behoefte aan bestaat, roepen de betreffende overheidsdiensten (niet de centrale instantie, die het moedercontract heeft gesloten) de benodigde hoeveelheden artikelen bij de leverancier af. Een garantie dat er überhaupt goederen zullen worden afgenomen, wordt niet gegeven. Het kan bij een moedercontract dan ook voorkomen, dat bij de leverancier in het geheel geen bestelling wordt geplaatst.

Ad d. Als een vorm van partiële centralisatie kan ook worden beschouwd de zogenaamde „single-procurement”. In bedoeld geval wordt één overheidsdienst, welke een artikel reeds in het groot inkoopt en dus als grootverbruiker kan worden aangemerkt, belast om dit artikel ook voor de overige overheidsinstellingen aan te schaffen. De „single-procurement”-procedure wordt in Nederland o.m. toegepast bij de aankoop van karabijnen. De Dienst Kwartiermeester-Generaal van de landmacht koopt dit artikel in zowel voor de landmacht, de luchtmacht, de marine als de rijkspolitie. Brandweerhelmen daarentegen worden door de Dienst Materieel Luchtmacht ingekocht voor eigen gebruik, doch ook ten dienste van landmacht en marine.

2) De General Services Administration werd in 1949 opgericht. Het Bureau heeft talrijke functies van algemene aard en is direct ondergeschikt aan de President van de Verenigde Staten. Een van de belangrijkste diensten welke onder de General Services Administration ressorteren is de Federal Supply Service.

Met ESB een beter economisch-politiek inzicht

Ad e. Tot de vormen van partiële centralisatie kan ook worden gerekend de aanwezigheid van een centraal magazijn waar bepaalde artikelen in voorraad worden gehouden. De individuele diensten die aan de betreffende artikelen behoefte hebben, wordt de verplichting opgelegd deze uit het centrale magazijn te betrekken. Bij het inrichten van een centraal magazijn neemt de overheid met betrekking tot de opgeslagen artikelen de grossiersfunctie over. Het zelf in magazijn houden heeft echter slechts dan zin, indien de functie van grossier tegen lagere kosten kan worden vervuld.

Hierdoor wordt deze mogelijkheid van partiële centralisatie beperkt tot massa-artikelen welke regelmatig en veelvuldig door de overheidsdiensten worden gevraagd. Voorwaarde hierbij is dan nog dat de totale omvang der behoefte voor een bepaalde tijdsperiode zodanig is dat de betreffende artikelen door het centraal magazijn rechtstreeks bij de fabrikant kunnen worden besteld tegen een prijs welke gunstiger is dan bij de inschakeling van de grossier het geval zou zijn geweest.

Slotconclusie

Als centraal en onpartijdig orgaan dat zich met de door ons bedoelde evaluatie zou moeten belasten en ter zake ook regelend zou moeten kunnen optreden, denken wij aan de Algemene Rekenkamer, die reeds belast is met de controle op de doelmatigheid van het financiële beheer der overheidsmiddelen.

Artikel 77 van de nieuwe Comptabiliteitswet schept hiertoe de mogelijkheid. Genoemd artikel bepaalt namelijk dat de Algemene Rekenkamer behalve met de uit de Comptabiliteitswet voortvloeiende taken, kan worden belast met andere werkzaamheden die haar dan bij wettelijk voorschrift kunnen worden opgedragen. Het lijkt ons gewenst dat van deze mogelijkheid in het belang van een doelmatige organisatie der overheidsaanschaffingen gebruik wordt gemaakt.

B.A. de Wilde

Economische medewerkers voor de afdeling Planning.

De ABN is met 700 kantoren in Nederland en ruim 200 vestigingen in het buitenland de grootste Nederlandse bank. Met het oog op het versterken van haar vooraanstaande internationale positie is het ontwikkelen van het beleid en van de doelstellingen op middellange termijn van groot belang.

De Stafafdeling Planning is hier nauw bij betrokken en houdt zich daarom onder meer bezig met:

- sterkte-zwakke onderzoek
- onderzoek van relevante externe ontwikkelingen
- vervaardigen van prognoses op middellange termijn
- voorbereiden van de plannen voor toekomstige activiteiten.

Bij deze afdeling kunnen enkele medewerkers worden geplaatst, die een universitaire opleiding

hebben voltooid in de volgende richtingen:

- algemene economie
- economie met econometrie als doctoraal keuzevak
- bedrijfseconomie.

Van hen wordt verwacht dat zijn een praktische analytische instelling, goede contactuele eigenschappen en doorzettingsvermogen bezitten en niet ouder zijn dan 32 jaar.

Schriftelijke sollicitaties, vergezeld van een curriculum vitae, kunnen worden gericht aan de heer Mr. A. H. J. Nord, Directoraat Personeel ABN, Vijzelstraat 20, Amsterdam.

ABN Bank

Rijken van Olst en Box-Jenkins: een antwoord volgens Dostojewski

DRS. E. J. BOMHOFF*

„Arme mensen”

Sommige lezers van *ESB* zullen voor het eerst hebben kennis gemaakt met de statistische methoden van Box en Jenkins door het artikel van Prof. Rijken van Olst (*ESB*, 20 juli 1977). Het zou jammer zijn wanneer de eerste indruk de enige bleef en het reisverslag van Rijken van Olst (verder: RvO) ertoe zou bijdragen dat de achterstand aan kennis en praktische ervaring die in Nederland op dit gebied al bestaat, nog groter zou worden. Daarom mag ik misschien wat aanvullende literatuurverwijzingen geven en proberen in te gaan op een paar van de bezwaren die RvO heeft tegen Box-Jenkins. De lezer heeft dan meer materiaal om te beoordelen dan alleen de bijdrage van iemand die zelf toegeeft dat de methode hem niet duidelijk is (RvO, blz. 690).

„De speler”

Rijken van Olst was naar de cursus in Brussel gereisd met een reeks van 35 waarnemingen die hij in Groningen had gegenereerd volgens het model

$y_t = \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \epsilon_t$, met ϵ_t een normaal verdeelde stortingsterm.

Twee startwaarden y_{-1} en y_0 en de coëfficiënten α_1 en α_2 waren door RvO gekozen en hij wilde met dit experiment nagaan of het computerprogramma van Prof. Jenkins in staat was om de waarden van α_1 en α_2 uit de 35 observaties van de reeks af te leiden. De computer berekende 0,86 voor α_1 (correcte waarde: 0,6) en $-0,21$ voor α_2 (oorspronkelijke waarde: $-0,3$). RvO noemt dit „pover”, maar heeft hij het spel wel eerlijk gespeeld? Bij dit experiment horen de volgende aantekeningen te worden gemaakt:

1. RvO maakt een ernstige fout door de manier waarop hij de reeks „start”. Men behoort ongeveer de eerste 50 waarnemingen van een kunstmatig gegenereerde reeks weg te laten, omdat die nog zijn beïnvloed door de willekeurige gekozen startwaarden. Pas na ongeveer zo’n aantal observaties kan men aannemen dat de voorbij-

gaande invloed van de startwaarden is uitgewerkt (zie bijvoorbeeld Hendry en Trivedi (1972)).

2. Het model dat RvO gebruikt is ongelukkig gekozen. Voor een model met alleen autoregressieve termen is het enige verschil tussen een Box-Jenkins-schatting en een gewone kleinste-kwadratenberekening, dat het Box-Jenkins-programma expliciet rekening houdt met de al vermelde complicatie aan het begin van de reeks. Via een zogenaamde „back-forecasting”-procédé worden waarden voor y_0, y_1 enz. berekend die zo goed mogelijk bij de karakteristiek van de reeks passen. Het programma minimeert niet $\epsilon_1^2 + \dots + \epsilon_{35}^2$, de som van de kwadraten van de stortingstermen, maar de uitgebreider sommatie $\epsilon_N^2 + \dots + \epsilon_0^2 + \epsilon_1^2 + \dots + \epsilon_{35}^2$, met $-N$ een groot negatief getal. Het gevolg is dat Box-Jenkins een echte maximum-likelihood-schatting van de parameters geeft, gebaseerd op alle informatie die in de reeks ligt besloten, terwijl de gewone kleinste-kwadraatmethode pas kan beginnen bij y_3 (en dus twee waarnemingen verliest) óf de willekeurige veronderstelling $y_0 = 0, y_{-1} = 0$ moet maken. Asymptotisch is er voor een zuiver autoregressief model geen verschil; voor kleine steekproeven is de Box-Jenkins-methode automatisch sterker. Ook in meer gecompliceerde situaties blijkt hun aanpak van het probleem van de startwaarden steeds gelijkwaardig of beter dan andere oplossingen (zie bijvoorbeeld Pesaran (1973) en Aigner (1971)).

3. De Box-Jenkins-methode is een maximum-likelihoodmethode en daarom is het onduidelijk hoe RvO zijn model langs andere weg beter denkt te kunnen schatten. Hij noemt de resultaten van Box-Jenkins „pover”, maar welke standaard gebruikt hij voor dat oordeel? De geleerde heeft verzuimd om aan te geven welke nulhypothese hij aan het onderzoeken is en daarom kan hij moeilijk overtuigen.

„De droom van een bespottelijk mens”

Rijken van Olst gelooft dat een voor-

spelling van het toekomstig verloop van een tijdreeks, waar Box-Jenkins „een dik pak computeruitvoer met een reeks indrukwekkende formules” voor nodig hebben, door hem zelf „met grotere zekerheid was te bereiken . . . met behulp van een stompje potlood”. Alle lezers van *ESB* zullen met mij hopen dat RvO met zijn stompje nog lang de Nederlandse wetenschappelijke wereld mag sieren en dat hij voor het te laat is nog de tijd zal vinden om op schrift te zetten hoe hij het potlood precies hanteert.

Tot nog toe hebben eenvoudige extrapolatiemethoden het tegen Box-Jenkins moeten afleggen. Newbold en Granger (1974) onderzochten de methode van exponential smoothing volgens Holt en Winters (1968), de methode van Brown (1962) en die van Harrison (1965). Hun conclusie was dat Box-Jenkins de meeste tijd en vaardigheid vereist, maar dat voor een ruime meerderheid van de onderzochte reeksen het resultaat dan ook significant beter is. De theoretische reden hiervoor is dat de Box-Jenkins-methode een diagnostische fase omvat, waarin zo goed mogelijk wordt nagegaan wat de karakteristiek van de betrokken reeks is, terwijl alle overige methoden een zuiver mechanisch karakter hebben. Voor sommige reeksen zullen ze dus precies goed zijn (en vaak ongeveer gelijk aan het voor de reeks uit de diagnose voortgekomen Box-Jenkins-model), voor andere reeksen kunnen exponential smoothing enz. totaal niet geschikt zijn. Het is een illusie om te denken dat een stompje potlood in een andere hand dan die van Rijken van Olst tot een afwijkende conclusie zou leiden.

„Memoires uit het souterrain” of „herinneringen uit het dodenhuis”

En belangrijk punt waar de Box-Jenkins-methodologie zich onderscheidt van de traditionele econometrie, is de veel grotere aandacht voor een mogelijk „moving average”-patroon in de stortingstermen. Het eenvoudigste voorbeeld van zo’n patroon is

$$\Delta y_t = \epsilon_t - \theta_1 \epsilon_{t-1}$$

Een onverwachte schok ϵ_t heeft dus een positief effect op y gedurende de lopende periode terwijl een deel van dat effect in de volgende periode weer teniet wordt gedaan. Daarna is de invloed van ϵ_t uitgewerkt. Het contrast met de autoregressieve modellen is duidelijk: daar werkt een schok in principe oneindig lang door. In het eenvoudigste autoregressieve model

$$y_t = \alpha y_{t-1} + \epsilon_t$$

* De auteur is medewerker van de vakgroep Monetaire Economie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

heeft een onvoorziene schok in alle toekomstige perioden nog een doorwerking. Dat kan in toepassingen wel eens tot onwaarschijnlijke uitkomsten leiden. In de vergelijking voor de prijsstijging van de overheidsuitgaven in het jaarmodel van het Centraal Planbureau bijvoorbeeld is een autoregressief patroon gespecificeerd voor de invloed van onvoorziene invloeden op die prijsstijging. De coëfficiënt is 0,44, wat betekent dat een onverwachte stijging van het prijspeil van 1%, het volgend jaar nog eens extra doorwerkt voor 0,44%, twee jaar later de prijsstijging met 0,2% opstuwt, drie jaar later met 0,1% en dan nog steeds niet is uitgewerkt.

Juist om zo'n oneindig lange doorwerking te vermijden kan het aantrekkelijk zijn om een „moving average”-model voor de invloed van onvoorziene verstoringen te specificeren. RvO deelt ons echter mede dat daarvoor geen economische motivering bestaat. *Wie kennis neemt van de literatuur die de afgelopen twintig jaar over dit onderwerp is geschreven, komt tot een andere conclusie:* er zijn theoretische argumenten genoeg om moving-average-modellen te specificeren en de enige reden dat men zich in een verleden beperkte tot het eerste orde autoregressieve model, is dat het schatten van moving-average-modellen technisch veel moeilijker is. Dos Santos (1972) laat zien dat schattingen van de levensduur van duurzame consumptiegoederen kunnen worden verbeterd door rekening te houden met het moving-average-karakter van de storingsterm in het Stone-Rowe-model. Nelson (1972) gebruikt ook moving-average-parameters bij zijn onderzoek naar de „term structure” van de rentestanden. Ook zullen moving-average-storingstermen verschijnen, wanneer men een theoretisch model in continue termen specificeert, maar het daarna discreet wil schatten. Deze voorbeelden ontleen ik aan Nicholls, Pagan and Terrell (1975); verder kan men nog geldvraag-geldaanbod-modellen vermelden (Starleaf (1970)) en de theoretische bijdragen van Granger en Morris (1976) en Brewer (1973), die laten zien dat aggregatie van reeksen die een autoregressief patroon vertonen, in veel gevallen tot een gemengd autoregressief moving-average-model zal leiden. Ten slotte is van belang dat het enige type tijdreeks waarbij de veelgebruikte methode van adaptive expectations tot optimale voorspellingen leidt, een reeks met moving-average storingstermen is. Immers, adaptive expectations worden gevormd volgens de formule

$$y_t^e - y_{t-1}^e = \alpha (y_{t-1} - y_{t-1}^e)$$

met y_t^e de waarde van y_t die ten tijde $t-1$ wordt verwacht.

De enige specificatie voor de y -reeks waar deze formule precies bij past is:

$$y_t - y_{t-1} = \epsilon_t - (1 - \alpha) \epsilon_{t-1}$$

De krasse uitspraak van RvO: „geen economische motivering” doet een ernstige lacune vrezin in zijn kennis van de ontwikkelingen in de laatste twintig jaar en had bijna onder het hoofd van nóg een andere bekende roman van Dostojewski kunnen worden besproken.

„Misdad en straf”

Het is enige tijd gebruikelijk geweest om de Box-Jenkins-methode te zien als een concurrerend alternatief voor een uitgewerkt econometrisch model. Het verschil zou dan zijn dat het econometrisch model gebruikt maakt van economische theorie, terwijl Box-Jenkins een automatische theorie-loze statistische techniek is. Vergelijkend onderzoek naar de voorspelkracht van econometrische modellen versus Box-Jenkins-formules (bijvoorbeeld Cooper en Nelson (1975)) gaf aan langs welke weg het best kon worden voorspeld, maar zelfs als dat de Box-Jenkins-techniek was, bleef het bezwaar bestaan dat er dan „geen theorie” werd gebruikt. Naar mijn mening is het een misvatting om te denken dat het vergelijkend onderzoek is bedoeld om tot een keuze voor de éne of de andere methode te komen en steekt diezelfde misvatting achter het verwijt van „geen theorie”.

Waar het in de Box-Jenkins-analyse om gaat is een onderzoek naar de manier waarop onvoorziene verstoringen inwerken op een bepaalde variabele. Is een schok na één of twee perioden uitgewerkt, of neemt de invloed van een verstoring eerst geleidelijk af, zodat ook na verloop van tijd nog een zeker effect is te vinden? Door een statistische analyse van de waarnemingen kan een model worden ontwikkeld dat aangeeft hoe in het algemeen zulke onvoorziene storingen inwerken. Nu kan men op dit punt ophouden omdat men meent dat het onbegonnen werk is om systematisch alle belangrijke externe invloeden op een bepaalde variabele te onderzoeken. De analyse eindigt dan met een formule die weergeeft hoe de doorwerking in de tijd van alle mogelijke invloeden is, zonder dat we de bronnen van die invloeden nagaan. Met behulp van de formule kunnen wij bij het maken van een voorspelling van de toekomst rekening houden met de vertraagde doorwerking van schokken die al in het verleden hebben plaatsgevonden. Hiermee is beschreven de Box-Jenkins-analyse voor één enkele reeks en die moet worden vergeleken met de beslissing van een econometrisch onderzoeker om al dan niet een vertragingpatroon voor de afhankelijke variabele of de storingstermen in zijn specificatie

op te nemen. In het al genoemde voorbeeld van de prijsvergelijking voor de overheid van het planbureau, heeft dus de term $0,44(p_x)_{t-1}$ precies dezelfde betekenis als een single-series Box-Jenkins-model voor de p_x -reeks: erachter schuilt een bepaalde veronderstelling over de wijze waarop schokken hun invloed doen gelden. Nu bevat een econometrische vergelijking in het algemeen nog meer variabelen dan uitsluitend de vertraagde y en vertraagde storingstermen. Wanneer een Box-Jenkins-vergelijking dan toch nog beter voorspelt, betekent dat niet dat we de econometrische vergelijking maar moeten weggooiden; het betekent alleen dat de vergelijking zo slecht is gespecificeerd dat met behulp van slechts een deel van de gebruikte informatie (het verleden van de y -reeks en het gemiddelde patroon waarmee verstoringen inwerken) al betere resultaten kunnen worden behaald. Het succes van de Box-Jenkins-formule kan nog een tweede oorzaak hebben: niet alleen een verkeerde dynamiek in de econometrische vergelijking, maar eventueel ook te veel verklarende variabelen. Het is al lang bekend dat het toevoegen van al maar meer verklarende variabelen weliswaar helpt om het verleden te „voorspellen”, maar dat vaak met het stijgen van de „fit” over de schattingsperiode, de voorspelkracht voor de toekomst afneemt (zie bijvoorbeeld Ferber (1953)). In beide gevallen vormt de Box-Jenkins-methode dus niet een alternatief voor de gebruikelijke econometrische specificatie, maar zet zij een standaard waaraan de multiple-inputvergelijking in ieder geval moet kunnen voldoen, gewoon omdat Box-Jenkins slechts een deelverzameling gebruikt van de informatieset die voor de econometrische vergelijking wordt gehanteerd.

Er is in de Box-Jenkins-methodologie geen enkel bezwaar tegen het modelleren van de invloed van bepaalde andere variabelen, wanneer we menen dat die een systematische invloed hebben op de y -variabele. Integendeel, een groot deel van hun boek is aan multiple-series-modellen gewijd. Opnieuw geldt dat die niet een alternatief vormen voor de traditionele econometrie, maar een standaard zetten waar ander werk dat berust op dezelfde tijdreeksen, of op nog meer informatie, als in het geval van een compleet econometrisch model, aan behoort te voldoen. Box-Jenkins is geen substituuut, maar een complement.

Ook de theorie van de rationele verwachtingen doet een beroep op Box-Jenkins-modellen voor het genereren van de verwachte waarden van bepaalde variabelen (zie Korteweg (1977) voor een toepassing op de Nederlandse inflatie en produktiegroei). De economische theorie leert dat het *verwachte* inkomen de consumptie be-

paalt, en de *verwachte* opbrengsten de investeringen. De verwachtingen worden uiteraard gevormd door de ervaringen in het verleden en de Box-Jenkins-methode maakt daar op een *systematische* manier gebruik van. Wie die methode verwerpt en toch pretendeert voorspellingen te kunnen doen over de toekomstige economische ontwikkelingen, kan op dezelfde manier worden gestraft als een automobilist die de weg opgaat met een beslagen achterruit. De toekomst blijft onzeker, maar dat is geen excuus om het patroon van het verleden niet systematisch te verwerken.

Eduard J. Bomhoff

Literatuur

- D. J. Aigner, A compendium on estimation of the autoregressive-moving average model from time series data, *International Economic Review*, 12, no. 3, oktober 1971, blz. 348-371.
- K.R.W. Brewer, Some consequences of temporal aggregation and systematic sampling for ARMA and ARMAX models, *Journal of Econometrics*, 1973, 1, blz. 133-154.
- R. G. Brown, *Smoothing, Forecasting and Prediction*, Prentice Hall, New York, 1962.
- J. P. Cooper en C. R. Nelson, The ex-ante prediction performance of the St. Louis and FRB-MIT-Penn econometric models and some results on composite predictors, *Journal of Money, Credit and Banking*, 1975, 7, blz. 1-32.
- R. Ferber, *A study of the aggregate consumption function*. NBER, Technical Paper, 8, 1953.
- C. W. J. Granger en M. J. Morris, Time series modelling and interpretation, *Journal of the Royal Statistical Society*, 1976, Series A, 139, deel 2, blz. 246-257.
- P. J. Harrison, Short-term sales forecasting, *Applied Statistics*, 1965, 14, blz. 102-139.
- D. F. Hendry en P. K. Trivedi, Maximum likelihood estimation of difference equations with moving average errors: a simulation study, *Review of Economic Studies*, 1972, 39, blz. 117-145.
- P. Korteweg, The economics of inflation and output fluctuations in the Netherlands, 1954-1975, te publiceren in: *Journal of Monetary Economics*, Supplement Series, in 1978 als paper te verkrijgen bij de Vakgroep Monetaire Economie van de EUR.
- C. R. Nelson, *The term structure of interest rates*, Basic Books, New York, 1972.
- P. Newbold en C. W. J. Granger, Experience with forecasting univariate time series and the combination of forecasts, *Journal of the Royal Statistical Society*, Series A, 1974, 137, deel 2, blz. 131-164.
- D. F. Nicholls, A. R. Pagan en R. D. Terrell, The estimation and use of models with moving average disturbance terms: a survey, *International Economic Review*, 16, no. 1, februari 1975, blz. 135-151.
- M. H. Pesaran, The small sample properties of truncation remainders in the estimation of distributed lag models with autocorrelated errors, *International Economic Review*, 14, februari 1973, blz. 120-131.
- J. G. dos Santos, Estimating the durability of consumers durable goods, *Review of Economics and Statistics*, 54, november 1972, blz. 475-477.
- D. F. Starleaf, The specification of money demand-supply models which involve the use of distributed lags, *Journal of Finance*, 25, september 1970, blz. 743-760.
- P. F. Winters, Forecasting sales by exponentially weighted moving averages, *Management Science*, 6, 1960, blz. 324-342.

Naschrift

De apologie van B. J. door E. J. B.: „L'apprenti sorcier”

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie van *ESB* om bovenstaande bijdrage van E. J. Bomhoff van een naschrift te voorzien. Ik zal mijn commentaar beperken tot de punten waarop in zender het blijkbaar niet met mij eens is of denkt te zijn. Zijn overige uiteenzettingen en beweringen bevatten veel waars en veel onwaars; ik mis de tijd en de gemotiveerdheid om erop in te gaan. Helaas betreffen in zenders beschouwingen niet de hoofdzaken van mijn artikel — deze blijven volkomen onaangetast —, maar een aantal tamelijk los van elkaar staande bijzaken.

Mijn voornaamste commentaar is dat in zender mij geregeld fout citeert of uitspraken in de mond legt die ik juist niet heb gedaan. Hieronder volgen enkele van zijn uitspraken met mijn antwoorden.

1. „Rijken van Olst geeft zelf toe dat de methode (van Box-Jenkins) *hem* niet duidelijk is” (curs. van mij). Dit is een verdraaiing van mijn woorden; ik heb gezegd dat de methode *uit het boek* niet duidelijk wordt. Het is mij na het seminar te Brussel wel degelijk duidelijk wat er is gebeurd!

2. „RvO maakt een ernstige fout door de manier waarop hij de reeks start. Men behoort ongeveer de eerste 50 waarnemingen van een kunstmatig gegenereerde reeks weg te laten...”. B. beweert dat ik de startwaarden y_{-1} en y_0 heb gekozen: alweer een onjuiste weergave van mijn woorden; de bewering moet op rekening van in zenders fantasie worden geschreven. Hoe weet in zender hoe ik de reeks heb gestart en hoeveel beginwaarden ik heb weggelaten, m.a.w. hoe de beginwaarden van de ingezonden reeks door mij zijn gekozen? Ik ben op een dergelijk detail in mijn artikel niet ingegaan. Door zonder nadere informatie te veronderstellen dat anderen foute methoden volgen, toont B. zich een waardig volgeling van Jenkins tijdens het Brusselse seminar.

3. „Het model dat RvO gebruikt is ongelukkig gekozen”. Het is echter het model dat Jenkins zelf precies zo te Brussel heeft geïntroduceerd!

4. Ik zou hebben verzuimd aan te geven welke nulhypothese ik onderzoek. Hierop kan ik alleen antwoorden: lees mijn artikel.

5. Hoe hanteert RvO zijn stompje potlood? Ik adviseer in zender een boek te lezen over grafische extrapolatie van tijdreeksen. Op mijn opmerking over deze extrapolatie, die ook met een potloodje te verrichten zou zijn, is overigens door de organisatoren van het seminar

wat intelligenter gereageerd. Men erkende zonder meer de onzekerheden van sommige BJ-extrapolaties.

6. „RvO deelt ons mede dat er in een moving-average-model voor de invloed van verstoringen geen economische motivering bestaat”. Dit is door mij gezegd in de context van een bespreking van de motieven *die Jenkins naar voren brengt*: men leze de voorafgaande zinnen in mijn artikel. Er is duidelijk bedoeld dat er bij *Box-Jenkins* geen economische motieven bestaan. In zender verlangt blijkbaar dat in elke zin van een vier bladzijden lang artikel over BJ wordt herhaald: „volgens BJ”. Wenst hij *elke* zin in mijn artikel op zich zelf te beschouwen en de schrijver daarop aan te vallen, dan heb ik een gratis succesje voor hem. Ik heb nl. ook gezegd (blz. 690, 2e kolom): „De econometristen kunnen wel inpakken”. Denkt in zender nu heus dat dit mijn opinie is?

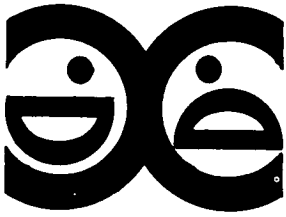
Er is dus weer sprake van een weinig elegante verdraaiing, of op zijn minst van een kwaadwillige interpretatie, van mijn woorden. Leest in zender werkelijk uit mijn beschouwingen dat een vergelijking als op blz. 692, 1e kolom, regel 19/20, door mij wordt afgewezen? Ik heb nergens beweerd alleen in het eerste-orde regressieve model te geloven. Als klap op de vuurpijl concludeert in zender uit zijn eigen redenering (geïnspireerd door Dostojewski?) op wel zeer goedkope wijze dat ik van de literatuur van de laatste 20 jaar geen kennis zou hebben genomen.

7. Volgens in zender is het een misvatting te denken dat vergelijkend onderzoek (tussen de BJ-methode en de econometrische methoden) bedoeld is om tot een keuze voor de ene of de andere methode te komen. Aan die misvatting lijdt dan ook Jenkins, die op het seminar te Brussel uitdrukkelijk de twee methoden tegenover elkaar stelde (en uiteraard zijn eigen methode prefereerde).

8. Ik krijg de stellige indruk dat de in zender Jenkins op dezelfde vrijmoedige wijze interpreteert als mij. In ieder geval dicht hij hem opvattingen toe, die noch in zijn boek noch in zijn mondelinge uiteenzettingen zijn terug te vinden. Mijn artikel betrof de opvattingen van Jenkins, niet B's opvattingen over de BJ-methode.

Conclusie over de bijdrage van Bomhoff: een qua opzet en indeling zeer originele beschouwing waaruit bij mij groot respect overblijft voor in zenders belezenheid. Minder groot is mijn bewondering voor de betoonde kennis van de econometrie en voor de vrijmoedige wijze waarop in zender mijn uitspraken interpreteert, om mij aldus diverse beweringen in de schoenen te schuiven, waartegen hij vervolgens onvervaard ten strijde trekt.

H. Rijken van Olst

De arbeidsplaatsenovereenkomst in spiegel en in beeld

DR. W. VAN VOORDEN

In de brochure Vijf jaar voor kwaliteit heeft de Industriebond NVV de idee van de arbeidsplaatsenovereenkomst gelanceerd. Deze nieuwe ster aan het contractenfirmament richt zich op de factoren die van belang zijn voor een kwantitatief en kwalitatief goede werkgelegenheidssituatie per bedrijf(stak). Het is vooralsnog niet gemakkelijk de inhoud en betekenis van de arbeidsplaatsenovereenkomst te doorgronden. De Industriebond denkt als „bescheiden” start o.m. aan het aanstellings- en ontslagbeleid, het promotiebeleid en mogelijkheden voor beroepsopleiding. Voorts zou het tempo van herstructurering moeten worden afgestemd op de kans op herplaatsing van werknemers. De eventuele arbeidstijdverkortung zou erin geregeld moeten worden, alsook aspecten van arbeidsplaatsverbetering als beperking van overlast, verscherping van veiligheids- en gezondheidsvoorschriften, betere voorlichting enz. 1). Waarmee de betrekkelijkheid van de kwalificatie „bescheiden” treffend lijkt geïllustreerd.

Opzet

Het volgende betoog beoogt enig licht te werpen op de effecten van de invoering van de arbeidsplaatsenovereenkomst op de werkgelegenheid en de arbeidsverhoudingen. Daartoe is een tweeledige benadering gekozen. In de Engelse arbeidsverhoudingen is in de jaren zestig het z.g. „productivity bargaining” in zwang gekomen, dat enige gelijkenis vertoont met de arbeidsplaatsenovereenkomst. Het is interessant om de betekenis en inhoud van deze produktiviteitsonderhandelingen te schetsen tegen de achtergrond van de arbeidsplaatsenovereenkomst, die daardoor in *spiegel* wordt getoond. Vervolgens komt de vraag aan de orde naar de gevolgen van de arbeidsplaatsenovereenkomst op de Nederlandse arbeidsverhoudingen; de arbeidsplaatsenovereenkomst in *beeld*. Welke toetsen in de arbeidsverhoudingen worden (verder) ingedrukt bij invoering van de arbeidsplaatsenovereenkomst en harmonieert dat met de huidige melodie?

Productivity bargaining

Towers omschrijft de produktiviteitsonderhandelingen als een proces dat plaatsvindt in een bedrijfsvestiging, een bedrijf of een bedrijfstak waarin werknemers instemmen met de aanvaarding van veranderingen in de organisatie en ontplooiing van het werknemersbestand

en, in ruil, worden beloond met geldelijke of niet-geldelijke voordelen 2).

Tussen 1960 en 1970 zijn deze onderhandelingsprocessen veelvuldig gevoerd in Engeland. Anders dan bij het traditionele collectieve onderhandelingsproces wordt de beloning voor arbeid niet gerelateerd aan bedrijfsexterne ontwikkelingen als de nationale economische ruimte, de kosten van levensonderhoud of de beloning elders, doch meer aan het meer efficiënte gebruik van arbeid in het bedrijf. „In a productivity bargain”, aldus Nora Stettner, „management identifies impediments to the efficient use of labour and negotiates with trade-unions for their co-operation in removing these impediments” 3).

Aan de andere kant omvat de produktiviteitsovereenkomst meer dan een stukloonstelsel, omdat het laatste zich beperkt tot afzonderlijke functies en geen effect heeft op de gehele organisatie. Stukloon poogt werknemers harder te laten werken, de produktiviteitsovereenkomst poogt een efficiënter gebruik van arbeid te maken door de introductie van verbeterde werkmethode, werkallocatie, arbeidspraktijken en een hogere flexibiliteit van arbeid 4).

De produktiviteitsonderhandelingen hebben in het vorige decennium in Engeland een opmerkelijk succes gehad. Dit is het resultaat van verschillende, samenvallende overwegingen 5).

Als eerste moet de wens van werkgeverszijde worden genoemd om de verborger werkloosheid en onderbenutting

van arbeid te lijf te gaan, vooral de bestrijding van excessief overwerk. Overwerk had een grote vlucht genomen, omdat het door werknemers werd beschouwd als weg om een redelijk inkomen te verkrijgen en van ondernemerszijde in het verleden onvoldoende was tegengegaan en soms zelfs aangeemoedigd om goed personeel aan te trekken.

In de tweede plaats voelde de ondernemingsleiding zich door de situatie van langdurige volledige werkgelegenheid en uitvoerige inspraakprocedures beperkt in de vrijheid om wijzigingen in het bedrijf te bewerkstelligen. Juist door het afsluiten van een formeel contract — zo was de verwachting — kon de werkgever enige vrijheid terugwinnen om het werk in zijn bedrijf (met instemming van de werknemers) te (re)organiseren.

De vakbeweging verwelkomde de produktiviteitsovereenkomst vooral tussen 1965 en 1970 als een middel om onder de stringente Engelse prijs- en inkomenspolitiek uit te komen. Gestelde grenzen mochten slechts worden overschreden op basis van „echte” produktiviteitsstijgingen. De produktiviteitsovereenkomsten boden daartoe de gelegenheid.

Van overheidswege werd dit novum al evenmin iets in de weg gelegd als middel tot produktieverhoging zonder inflatoire tendens; een verbetering van de lonen werd zo immers mogelijk zonder noemenswaardige prijsstijgingen.

1) *Vijf voor kwaliteit*. Een aanzet tot discussie over een beleid op middellange termijn, Industriebond NVV, Amsterdam, december 1976, blz. 27.

2) B. Towers, The nature and development of productivity bargaining, blz. 26 in: B. Towers, T. G. Whittingham en A. W. Gottschalk (eds.), *Bargaining for change*, Londen, 1972.

3) Nora Stettner, *Productivity bargaining and industrial change*, Oxford, 1969, blz. 5.

4) Vgl. Towers, op. cit., blz. 25; Stettner, op. cit., blz. 5.

5) O.a. bij Towers, op. cit., blz. 32 e.v. en bij M. J. Huiskamp, *Shop stewards en arbeiderszeggenschap*. Een onderzoek naar arbeidsverhoudingen in de Britse metaalverwerkende industrie 1830-1975, blz. 175-179.

Sinds 1970 hebben de produktiviteitsovereenkomsten veel aan betekenis verloren. Towers merkt op dat zij de kiemen voor eigen vernietiging in zich dragen. De aanwinst in produktiviteit door verbetering van werkstructurering is eindig. Van groter belang lijken mij de verzachting na 1969 van de Engelse prijs- en inkomenspolitiek en de groeiende werkloosheid, die de bereidheid tot medewerking van vakbondszijde tot het nulpunt hebben teruggebracht. De veranderde werkgelegenheidssituatie heeft bovendien bij werkgevers het besef gebracht dat onder deze omstandigheden wellicht ook inefficiency kan worden weggenomen zonder dat daarvoor in de vorm van loonsverhogingen moet worden betaald 6).

Gelijkenissen

Zowel bij de produktiviteits- als bij de arbeidsplaatsenovereenkomst gaat het in de kern om afspraken die de organisatie en mobiliteit van arbeid betreffen. Het gaat in wezen om werkgelegenheidsafspraken; beide geven regels voor de interne arbeidsmarkt.

In beide gevallen worden de onderhandelingen gevoerd op grond van interne gegevens en gezichtspunten van het bedrijf of de bedrijfstak. Externe factoren als de nationaal-economische ruimte, de effecten van het sociaal-economisch beleid van de overheid e.d. spelen op de achtergrond of in het geheel niet mee. Beide overeenkomsten houden een grotere penetratie in van de vakorganisatie in tot dan vrijwel uitsluitend door de besluitvorming van de ondernemingsleiding bestreken domeinen.

De onderhandelingen vinden in beide gevallen vooral gedecentraliseerd, op het niveau van het bedrijf, plaats, hoewel soms per bedrijfstak (scheepsbouw, confectie) of per bedrijfsonderdeel wordt onderhandeld. Voorts gaat het bij zowel de produktiviteits- als de arbeidsplaatsenovereenkomsten om gedetailleerde onderhandelingen, die hoge eisen stellen aan de specifieke bedrijfskennis van de onderhandelaars, die in hoge mate zal moeten steunen op informatie van de betrokken werknemers, ondernemingsraad of bedrijfscontactcommissie. Dufty die hierop wijst, onderkent bovendien een verschuiving in de aard van het onderhandelingsproces: „from power-bargaining over relative shares to problemsolving” 7).

Beide overeenkomsten zijn uiteraard niet identiek. Het voornaamste verschil ligt in het uitgangspunt. De produktiviteitsovereenkomst is erop gericht werkzaamheden te verrichten met minder werknemers; het gaat om een besparing op arbeid, terwijl de arbeidsplaatsenovereenkomst primair is ingegeven door het uitgangspunt werkzaamheden met in elk geval een gelijk aantal en zo mogelijk meer werknemers te laten verrichten. Dit

verschil in uitgangspunt verklaart waarom de produktiviteitsovereenkomst is geïnitieerd van werkgeverszijde (en door management consultants) en de arbeidsplaatsenovereenkomst wordt gepropageerd door de vakbeweging.

Vanuit een bepaald gezichtspunt kan de arbeidsplaatsenovereenkomst overigens worden beschouwd als een voorloper van de produktiviteitsovereenkomst. Delamotte heeft opgemerkt dat produktiviteitsonderhandelingen op het vasteland van Europa ontbreken, omdat zij niet nodig zijn 8). In het Europese bedrijfsleven zijn er weinig formele demarcatielijnen en informele arbeidsnormen die een efficiënt gebruik van arbeidskrachten belemmeren. Dit is vooral te danken aan de ondergeschikte rol die echte „vak”bonden in het sociaal-economisch beleid op het vasteland hebben gespeeld. De collectieve overeenkomsten maken technologische verandering mogelijk en verlichten de gevolgen daarvan voor de werknemers, doch er vindt geen afruil plaats van invoering van technische vernieuwingen tegen hogere beloning.

Deze rubriek wordt verzorgd door de afdeling Sociaal-Economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Het lijkt evenwel nauwelijks denkbaar dat arbeidsplaatsenovereenkomsten in concreto kunnen worden afgesloten zonder de vaststelling van „job demarcations” en arbeidsnormen. Daarmee is de kiem gelegd voor de produktiviteitsovereenkomst in betere werkgelegenheidssituaties.

Gevolgtrekkingen uit de vergelijking

De kwantitatieve bijdrage van de arbeidsplaatsenovereenkomst aan de werkgelegenheid is begrensd. Het opnemingsvermogen van arbeid in het bedrijfsleven is eindig, evenals — in omgekeerde richting — efficiency-verbetering door besparing op arbeid in de Engelse situatie eindig is gebleken. Uit dit gezichtspunt lijkt het arbeidsplaatsencontract geen lang en gelukkig leven beschoren. Tenzij het in breder verband een functie vervult. Zo valt te verwachten dat de betekenis toeneemt wanneer het tot stand komt in samenhang met de — eerder bepleite maar nog lang geen werkelijkheid geworden — investeringsovereenkomsten, af te sluiten tussen overheid en één of meer bedrijven 9). Ook is een koppeling denkbaar met de vermogensaanwasmogelijkheid door het collectieve deel van de afdracht voor behoud of creatie van arbeidsplaatsen te bestemmen. Het recente compromis over de VAD sluit deze mogelijkheid uit door dit deel te richten op verbetering van pensioenvoorzieningen.

Het is jammer dat men de VAD geen grotere actuele betekenis heeft gegeven door een koppeling met de werkloosheidsproblematiek.

Ten slotte kan de rol van het arbeidsplaatsencontract aan waarde winnen, wanneer het onderdeel uitmaakt van meer permanent overleg over de werkgelegenheid tussen vakorganisatie en bedrijf. De voorgestelde lange looptijd van de overeenkomsten (langer dan de cao 10)) maakt dit echter minder aantrekkelijk. In het streven naar arbeidsplaatsenverbetering (humanisering van arbeid) kan de overeenkomst goede diensten bewijzen, hoewel ook hier een frequenter contact nodig zal zijn. Een goede eerste stap lijkt mij overigens de inventarisatie van aspecten die onder de modieuze doch nog immer vage term, humanisering moeten worden begrepen.

De arbeidsplaatsenovereenkomst in de arbeidsverhoudingen

Meer dan veranderingen in de werkgelegenheid zal de arbeidsplaatsenovereenkomst echter de arbeidsverhoudingen (met name de relaties tussen werkgevers en vakbeweging) beïnvloeden. Een wijziging van betekenis vormt de participatie van de vakorganisatie op de interne markt van het bedrijf, niet alleen ad hoc en beperkt zoals bijv. bij het vaststellen van afvloeiingsregelingen, maar permanent en algemeen. Daarmee krijgt het werkgelegenheidsvraagstuk een volwaardige plaats in het stelsel van arbeidsverhoudingen op het niveau van de onderneming en bedrijfstak. Daarmee krijgt de vakbeweging ook onvermijdelijk een grotere (mede)verantwoordelijkheid te dragen voor de arbeidsplaatsenontwikkeling op deze niveaus. En dat is ook een verandering van betekenis. De vraag is of deze consequentie van het arbeidsplaatsencontract door de Industriebond is voorzien. Maar er zijn nog meer vraagtekens. Heeft men zich gerealiseerd dat bij een omslag van werkloosheid in volledige werkgelegenheid (zelfs indien beperkt tot één of enkele deelmarkten) het arbeidsplaatsencontract gemakkelijk het karakter kan krijgen van een produktiviteitsovereenkomst? 11).

Ook is vooralsnog onduidelijk in welke mate is voldaan aan het kenmerk van tweezijdigheid van de overeen-

6) N. F. Dufty, *Changes in labour-management relations in the enterprise*, OECD, Parijs, 1975, blz. 27.

7) Id., blz. 35.

8) Y. Delamotte, *The social partners face the problems of productivity and employment*, OECD, Parijs, 1971, hoofdstuk 3.

9) *Werkgelegenheidsnota NVV-NKV-CNV*, september 1975, blz. 50.

10) *Vijf jaar voor kwaliteit*, op. cit., blz. 27.

11) Zie voor de nadelige invloed van produktiviteitsonderhandelingen op de inkomensverdeling: Stettner, op. cit., blz. 104 e.v.

komst; welke baten brengt de overeenkomst met zich mee voor de wederpartij? De aanduiding overeenkomst wijst immers op tweezijdigheid: een afspraak tussen partijen, waar voor beide voordelen uit voortvloeien. Voor de werknemers liggen de voordelen voor de hand: inzicht in en zeggenschap over de mogelijkheden van behoud of schepping van arbeidsplaatsen en verbetering van hun kwaliteit. Hoewel algemeen maatschappelijk een verbeterde werkgelegenheids situatie eveneens voordelig is voor werkgevers, mag worden verwacht dat zij pas sprake achten van tweezijdigheid als in de onderhandelingen hun welgevallige onderwerpen als de garantie van arbeidsrust, de medewerking aan eventuele herstructurering, wellicht zelfs loonmatiging en beperking van medezeggenschap op ander gebied (investeringen!) kunnen worden ingebracht.

Voorts is het gevaar van een te geïsoleerde behandeling van de arbeidsplaatsenontwikkeling niet denkbeeldig. Overleg over de werkgelegenheids situatie per bedrijf of bedrijfstak kan niet losstaan van de onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden. Nog kort geleden is deze samenhang ook in het bondsblad van de Industriebond benadrukt (12).

In dit licht lijkt de constructie van een afzonderlijk arbeidsplaatsencontract inconsequent. Het inruimen van een plaats in de cao voor afspraken over ar-

beidsplaatsen — zoals de FNV kennelijk voorstaat 13) — doet meer recht aan deze samenhang.

De bovengenoemde effecten van de arbeidsplaatsenovereenkomst op de arbeidsverhoudingen passen overigens in de algemene ontwikkeling die zij doormaken. Ons stelsel wordt — kort aangegeven — vooral gekenmerkt door een nadruk op decentrale onderhandelingen (naast centraal overleg), een toenemende aandacht voor werkgelegenheidsvraagstukken op bedrijfsniveau en een groeiende bereidheid bij de vakbeweging om op basis van participatie medeverantwoordelijkheid te aanvaarden. In het arbeidsplaatsenoverleg met name op bedrijfsniveau komen deze karakteristieken van het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen sterk tot uitdrukking. De arbeidsverhoudingen komen ook steeds meer in de aandacht en greep van de overheid (als het geen taboe was, zou men sinds 1973 van geleide loonpolitiek kunnen spreken). Vooralsnog is de arbeidsplaatsenovereenkomst niet verbonden met dit aspect van de arbeidsverhoudingen.

Wanneer evenwel de Wet op de Investeringsrekening functioneert en wanneer in de toekomst de overheid wellicht met een bedrijf of bedrijfstak investeringsovereenkomsten aangaat, zal het arbeidsplaatsencontract (als afzonderlijk contract of als onderdeel van de cao) daarop onvermijdelijk moeten inhaken.

Dan past ook op dit punt de arbeidsplaatsenovereenkomst in het stelsel van arbeidsverhoudingen.

Slot

Het voorgaande betoog voert tot de conclusie dat van de arbeidsplaatsenovereenkomst geen substantiële, langdurige invloed op de werkgelegenheid uitgaat. De constructie zelf is bovendien nog vaag, op enkele punten inconsequent en onvoldoende doordacht in haar bedoelde effecten. Het effect op de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers zal groter zijn. De arbeidsplaatsenovereenkomst vertoont in sterke mate de kenmerken die de arbeidsverhoudingen als geheel karakteriseren. De aanwezige tendensen in het stelsel van arbeidsverhoudingen worden daardoor op hun beurt versterkt. In het orkest van de Nederlandse arbeidsverhoudingen versterkt de arbeidsplaatsenovereenkomst de te beluisteren melodie. Sommigen klinkt dat als muziek in de oren; anderen zouden een paar instrumenten willen verwijderen.

W. van Voorden

12) *WIK*, 29 juni 1977, blz. 12.

13) *Vier jaar vooruit*, Kernthema's voor een sociaal en economisch beleid in de jaren 1977-1981, FNV, mei 1977.

ESB Mededelingen

Normalisatiedag 1977

Op dinsdag 11 oktober organiseert het Nederlands Normalisatie-Instituut (NNI) de jaarlijkse Normalisatiedag in de Jaarbeurs Congresszaal te Utrecht. Het thema van de dag luidt: „Het maatschappelijk en bedrijfseconomisch effect van normalisatie”, met als ondertitel „Normalisatie: gemeenschappelijk belang van consument en ondernemer”.

Het programma bevat twee voordrachten:

- het maatschappelijk effect van normalisatie, door Prof. Dr. J. M. Dirken;
- het bedrijfseconomisch effect van normalisatie, door Ir. H. M. van Dantzig.

Deze twee voordrachten zullen worden omlijst door de presentatie van praktijkvoorbeelden waarmee verschillende sprekers het nuttig effect van de toepassing van normalisatie zullen aangeven.

De dag wordt georganiseerd door de NNI-bestuursadviescommissie Bedrijfsnormalisatie (Cobeno). Kosten: f. 75 op postrekening 2 53 01 van het Nederlands

Normalisatie-Instituut (NNI) te Rijswijk (ZH). Inlichtingen: Afdeling Public Relations van het NNI, tel.: (070) 90 68 00, toestel 224.

Nationale onderzoekdag economie 1977

Op 1 september 1977 organiseert de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam voor de tweede keer een nationale onderzoekdag voor economen. In vier parallelprogramma's worden in totaal 35 projecten toegelicht voor collega-onderzoekers, maar ook voor andere geïnteresseerden. Een programmaboekje met samenvattingen van alle inleidingen kan bij de *organisatoren* worden aangevraagd; de *inleiders* zenden op verzoek een rapport toe aan belangstellenden.

De nationale onderzoekdag wordt georganiseerd door de Vaste Commissie voor de Wetenschapsbeoefening van de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Datum: 1 september 1977. Plaats: Complex Woudestein, Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam, zalen D 1 - D 4. Aanvang: 9.50 uur. Inlichtingen: G. A. van der Knaap, Economisch-Geografisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, Rotterdam-3016, tel.: (010) 14 55 11, tst. 3530.

Dr. Mauk Mulder: Fusies. Serie bedrijfskundige signalelementen, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1976, 62 blz., f. 13,50.

Prof. Mulder, rector van de Stichting Bedrijfskunde te Delft, analyseert de fusieprocessen vóór en ná fusie, met gebruikmaking van zijn praktijkervaringen en van sociaal-organisatorische theorieën.

H. A. Becker: Sociologische advisering Samsom, Alphen aan den Rijn, 1976, 80 blz., f. 22,50.

Dit boekje is bedoeld voor het structureren van advieswerk door sociologen. Diverse fasen van het advies worden behandeld: -verkenning, structurering, informatie, analyse, alternatieven, strategie, implicaties en presentatie. Daarnaast worden enkele aspecten en ontwikkelingen rond het advies, de adviseurs en de geadviseerde behandeld.

Dr. R. van Rooij: De positie van publiek-rechtelijke regels op het terrein van het internationaal privaatrecht. Tjeenk Wilink/Sijthoff, Groningen, 1976, 505 blz., f. 65.

Het Nederlands internationaal privaatrecht bestaat voor het grootste deel uit conflictregels, die voor privaatrechtelijke rechtsbetrekkingen met „Auslandsberührung“ een bepaald landsrecht als toepasselijk aanwijzen. Achtereenvolgens worden besproken in hoofdstuk 1 de systematiek en voornaamste rechtskwesties, in hoofdstuk 2 de positie van de publiekrechtelijke regels, in hoofdstuk 3 de positie van vreemde publiekrechtelijke regels en in hoofdstuk 4 de coördinatie tussen beide.

Mr. H. G. de Maar: De uitbreiding van Schiphol. Kluwer BV, Deventer, 1976, 288 blz., f. 50.

Behandeld worden de geschiedenis en de uitbreiding van Schiphol en speciaal de vraag hoe de komst van het straalvliegtuig invloed heeft gehad op het bestuur. Het onderzoek is vanuit twee invalshoeken aangepakt: 1. vanuit het besluitvormingsproces, waarbij in het bijzonder de aandacht is gericht op de elementen informatie en coördinatie en 2. vanuit het wettelijke en institutionele kader, waarbij de vraag aan de orde wordt gesteld hoe competentieregels kunnen worden ingericht opdat zij ook voor gewijzigde omstandigheden waarde kunnen behouden.

Drs. H. B. de Mare: Oordeelvorming over informatiesystemen. Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn, 1976, 22 blz., f. 9.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de bestuurlijke informatieverzorging en informatietechnologie aan de Universiteit van Amsterdam.

CBS: Inkomensverdeling 1969, regionale gegevens. Staatsuitgeverij, Den Haag, 134 blz., f. 16.

Bevat statistische gegevens over de regionale inkomensverdeling met een korte technische toelichting.

De vakgroep Economie

van de Faculteit der Sociale Wetenschappen A vraagt een

wetenschappelijk (hoofd)medewerk(st)er

voor 7/10 van de werktijd.

De vakgroep verzorgt het onderwijs in de economie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen:

- 1) als onderdeel van een van de afstudeerrichtingen in de politicologie;
- 2) als bijvak voor de gehele Faculteit.

De werkzaamheden omvatten

- het geven van doctoraal colleges in de macro-economie en het deelnemen aan het propaedeuse-programma van de vakgroep
- het doen van onderzoek (waarbij de gelegenheid wordt geboden tot het schrijven van een dissertatie)
- het deelnemen aan de beheerswerkzaamheden van de vakgroep.

Gedacht wordt aan een econoom of andere afgestudeerde, met een gelijkwaardige kennis op het gebied van de moderne macro-economie.

Aanstelling zal geschieden conform de richtlijnen rangenstelsel wetenschappelijk medewerkers.

Inlichtingen kunt u inwinnen bij de heer
J. E. Parker, telefoon 020 - 26 50 65, toestel 321.

Uw sollicitatie kunt u, binnen 3 weken, richten
aan het Bestuur vakgroep Economie FSW-A,
Keizersgracht 442, Amsterdam,
onder nummer 1378

Universiteit van Amsterdam

CBS: Statistiek der gemeentefinanciën. Onderwerp van overheidszorg in economische categorieën, rekeningen 1971. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1976, 93 blz., f. 17,50.

Vervolg op de gelijknamige statistiek voor 1969, welke in 1973 verscheen. Naast de gebruikelijke presentatie der uitkomsten per groottegroep van gemeenten zijn deze nu ook regionaal ingedeeld naar de elf provincies. Het jaar 1970 is slechts bewerkt voor zover het de gemeenten betreft met 50.000 inwoners en meer.

CBS: Faillissementsstatistiek 1974. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1976, 16 blz., f. 5,50.

OECD: Measurement of environmental damage. Parijs, 1976, 151 blz., \$ 7.

Technisch handboek voor het schatten van de kwantitatieve effecten van schade aan de kwaliteit van het milieu in geldtermen. Deze schattingen kunnen een instrument zijn bij het opstellen van een milieubeleid.

John Ratcliffe: Land policy. An exploration of the nature of land in society. Hutchinson and Co. Ltd., Londen, 1976, 128 blz., £ 3.75.

Het boek onderzoekt de aard van het bezit van land in de maatschappij en de

problemen van de door de gemeenschap bepaalde waarde van land. De auteur kritiseert de grondpolitiek van verschillende regeringen die de praktische consequenties van hun beleid voor planning en ontwikkeling over het hoofd zien.

Dr. M. C. P. M. van Schendelen en Prof. Mr. H. T. J. F. van Maarseveen: Proces van wetgeving. H. D. Tjeenk Willink, Groningen, 1976, 108 blz., f. 18.

Verslag van een onderzoek naar de snelheid van wetgeving in Nederland tussen 1961 en 1970, d.w.z. hoe lang het parlement gemiddeld doet over het tot stand brengen van een wet.

AGRARISCHE SOCIALE FONDSSEN

's-Gravenhage

De Stichting A.S.F. zoekt voor haar regionaal kantoor te Leeuwarden een

directeur

Het A.S.F. verzorgt ondermeer de administratie van de Bedrijfsvereniging voor het Agrarisch Bedrijf en van de Stichting Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw.

Het A.S.F. heeft ruim 500 medewerkers.

Het hoofdkantoor bevindt zich in 's-Gravenhage, terwijl regionale kantoren gevestigd zijn in Alkmaar, Arnhem, Gouda, Groningen, Leeuwarden en Tilburg. Het kantoor te Leeuwarden telt 40 personen, werkzaam in binnen- en buitendienst.

Het A.S.F. zoekt voor de functie van regionaal directeur iemand:

- die in het grotere verband van het A.S.F. als geheel goed leiding weet te geven aan een regionaal kantoor;
- die gedegen inzicht heeft in en kennis heeft van de sociale verzekeringen en de uitvoering daarvan;
- die zowel naar binnen als naar buiten goede contacten tot stand kan brengen en kan onderhouden.

Schriftelijke sollicitaties met uitvoerige inlichtingen dienen te worden gericht aan de directie van het

A.S.F., Buitenrustweg 3, 's-Gravenhage

terwijl de directie-secretaris, drs. A. Schouten graag bereid is aan geïnteresseerden telefonisch verdere informatie te verstrekken (070-60.99.30).